

ПЕРСОНАЛІ

КОЛОМІСЬ В.А.

**ДОКУМЕНТИ ОСОБОВОГО ФОНДУ П.П.СМИРНОВА У
ВІДДІЛІ РУКОПISУ РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ БІБЛІОТЕКИ**

Перші монографії, виконані в жанрі наукової біографії, присвячувалися найбільш відомим історикам. Зараз автори звертаються і до тих, хто за різних обставин не потрапив до цього кола, не дивлячись на свої значні наукові успіхи. В галереї істориків Росії першої половини ХХ ст. особливе місце належить професору, доктору історичних наук, лауреату Державної премії Павлу Петровичу Смирнову (1882-1947) [1]. Його ім'я пов'язане, передусім, зі збиранням, опрацюванням та публікацією величезних за обсягом та масштабом документальних матеріалів з історії середньовічної Росії та її міст, які були зосереджені у різних архівах Москви і Петербурга [2]. Обсяг статистичних даних, використаних П.П.Смирновим у публікаціях, не може не вразити. Автор опрацював велику кількість різномітного матеріалу, що вилилося у 56 праць з проблем соціально-економічної історії феодальної Росії і археології Середньої Азії. Найбільшу увагу П.П.Смирнов приділяв історії російського міста та міським повстанням XVI-XVII ст.: він вважав цю тему практично не розробленою в історіографії, яка зосереджувалася переважно на долях шляхти та селян. Багаточисний фактичний матеріал нерідко використовують і сучасні дослідники середньовічної російської урбаністики.

Проте, для створення наукової біографії вченого інколи буває недостатньо вивчити його основні праці. На допомогу досліднику приходять матеріали особового архіву науковця (рукописи надрукованих та неопублікованих робіт, документи біографічного характеру, листи та ін.), які містять важливі відомості, що доповнюють або пояснюють той чи інший крок у творчій біографії вченого [3].

Завданням цього огляду є спроба, по-перше, відтворити на основі матеріалів особового архіву мало або зовсім невідомі в історіографії сторони творчої біографії П.П.Смирнова; по-друге, ознайомитися з основними комплексами документів архівного фонду вченого у відділі рукопису Російської державної бібліотеки, які ще практично не були предметом детального та всебічного вивчення.

Життя і творчість П.П.Смирнова привертала увагу дослідників і раніше, але то були статті, тематика яких не стосувалася безпосередньо самого особового архіву як джерела написання наукової біографії вченого, а обмежувалися лише переліком опублікованих та неопублікованих праць історика [4, 228-234; 5, 262-263].

Історія архівного фонду Смирнова така: після його смерті в 1947 р. залишилася велика кількість матеріалів, які його вдова С.В.Смирнова хотіла зберегти. У 1950 р. разом із студентами 4 курсу, які були останніми, кому П.П.Смирнов читав лекції, вона за два місяці розібрала, переписала та передала до рукописного відділу Ленінської бібліотеки всі папери. Було утворено фонд №279, який нараховував 320 одиниць - близько 25 тисяч

аркушів. зберігають документи статей, особисті квитки, п

Визн займають підготовч конспекти

Пери відносят св.Володт х годов Х професор історико-Запольськ в архівах з будови 164 проведеною не тільки

Наст одна з дво діяльності у фонді історіог 1913 р. [9

Знач російськ св.Володт але мало міст, архів що тринт перериває якої були лекції (5 в спецкурс 1648 р. т історик м

Оспс руських м вважав " утворило з "ростом [12, 142] знищала слободи (

аркушів. Тут поряд із біографічними документами та листуванням зберігаються і інші матеріали. Умовно можна виділити основні групи документів, що створили особовий архівний фонд історика: а) рукописи статей, монографій, вирізки із газет з помітками; б) щоденники, листи; в) особисті документи Смирнова біографічного характеру (запрошення, квитки, посвідчення та ін.), а також спогади про нього, некрологи.

Визначною особливістю архіву є те, що переважне місце в ньому займають творчі матеріали - рукописи майбутніх книг та монографій, підготовчі матеріали до основних праць історика, нотатки, виписки, конспекти, чернетки та порівняно невелике листування.

Перші заняття Смирнова дослідницькою та видавничою діяльністю відносяться до часу його навчання в Київському університеті св.Володимира. Одним із перших творів була доповідь "Конфискации 40-х годов XVII в. на посадах" [6], з якою молодий історик, який готувався до професорського звання в цьому ж університеті, виступив на засіданні історико-етнографічного гуртка свого наукового керівника М.В.Довнар-Запольського. Це був результат першої тривалої поїздки до Москви та роботи в архівах з лютого по серпень 1909 р. Автор зосередився на вивченні посацької будови 1649-1652 рр. та заходах російського уряду, що передували їй. Реформу, проведену в містах, Смирнов оцінив як "одну из интереснейших моментов не только 17 века, но и всей русской истории" [7].

Наступна праця "Белые слободы и отобрание их по Уложению" [8] - одна з двох обов'язкових пробних лекцій, з яких починалася викладацька діяльність молодого вченого, не була опублікована - рукопис зберігається у фонді П.П.Смирнова. Іншу лекцію - "Болтин и его значение в историографии", надрукували в №4, ч.2 "Университетских известий" за 1913 р. [9], а згодом вона вийшла окремим виданням.

Значний інтерес викликають також матеріали спецкурсу з історії російських міст, який був прочитаний в Київському університеті св.Володимира у 1913 р. [10; 11]. Спецкурс побудований на опублікованих, але мало підпрацьованих істориками, особливо в плані вивчення історії міст, архівних джерелах. Збереглося 13 рукописних лекцій. Є припущення, що тринадцята не була останньою, бо викладення матеріалу в ній переривається на посацькій реформі середини XVII ст., хід та результати якої були вже вивчені Смирновим на той час. Крім того, дата останньої лекції (5 квітня 1913 р.) далека від закінчення навчального року. Можливо, спецкурс містив ще дві-три лекції з історії міст XVI-XVII ст., повстання 1648 р. та посацької будови. Згодом, працюючи над цими сюжетами, історик міг взяти відповідні тексти зі спецкурсу та використати їх.

Основний зміст лекцій, які збереглися в архівних матеріалах - історія руських міст із стародавніх часів до кінця XV ст. Східних слов'ян Смирнов вважав "градостроителями по преимуществу", в їхньому середовищі утворилося боярство, яке в XII-XV ст. пішло із міст у села. Це було пов'язано з "ростом землевладения и приложения к земле рабского труда с XI века" [12, 142]. Змінився тип міста, хоча монголо-татарська навала згодом знищила майже всі міські центри. З'явилася нова форма поселень - слободи (селища на приватній землі з вільним населенням). Поширенням

явищем стало приватновласницьке місто. Автор спецкурсу приділяв особливу увагу слободам, надаючи саме їм важливого значення в процесі містоутворення, аналізував права володіння слободою, цілість її мешканців, питання управління.

Певний інтерес мають виписки з архівних джерел (зокрема, Палацового архіву) з питань пошуку втікачів з московських слобід та сотень [13; 14; 15]; плани міст, схеми битв, нариси архітектурних стилів, родовідні таблиці, які відносяться до історії СРСР та середніх віків, мапи, серед них - південного кордону Московської держави на початку 1595 р. [16; 17].

В перші роки Великої Вітчизняної війни П.П.Смирнов багато сил віддав збиранню та вивченню документів про охорону пам'яток історії та культури в 1917-1941 рр. Серед матеріалів його особового фонду є підготовлена до друку велика збірка документів "Охрана памятников старины и искусства в СССР" [18], а також низка матеріалів подібної тематики [19]. Ідея створення збірки документів виникла, скоріш за все, ще в кінці 1941 р., коли в результаті контрнаступу радянських військ під Москвою було звільнено від ворога значну територію та весь світ дізнався про знищення та руйнування фашистами цінних пам'яток історії та культури. Вже тоді П.П.Смирнов збирав документальні свідчення про ці факти: серед матеріалів його особового фонду є вирізки з центральних газет кінця 1941 - початку 1942 рр. про знищення загарбниками культурної спадщини [20], листування вченого з будинками-музеями, які були зруйновані гітлерівцями [21; 22; 23; 24; 25]. Підготовлені матеріали дають можливість простежити основні етапи роботи П.П.Смирнова над збіркою. Датований 2 травня 1942 р. план збірки, в якому автор називає себе редактором, містить відомості про ідею та структуру видання. Зміст книги мав охопити період з 1917 по 1941 рр., передбачалося розглянути в ній документи союзного та республіканського законодавства, документи про охорону пам'яток старовини та мистецтва, про їхню реставрацію. Особливу увагу передбачалося приділити матеріалам про зруйнування цих пам'яток німецькими військами. У фонді П.П.Смирнова збереглася чернетка дослідницького характеру його вступної статті до збірки (не вистачає першої і останньої сторінок). Обсяг рукопису становить близько 70 сторінок - це детальне викладення історії формування системи охорони пам'яток історії та культури в 1917-1923 рр.; передмову побудовано на використанні значної кількості документів майбутньої збірки, широкого їх цитування, написана вона живою літературною мовою і була зачитана на засіданні кафедри Московського міського педагогічного інституту в 1942 р. Є у фонді і чернетка друкованого екземпляру збірки. Документи, які ввійшли до неї, різноманітні за формою: декрети, постанови, накази, розпорядження, інструкції, протоколи, кошториси, звіти, ресетри музеїв, довідки про роботу музеїв, доповідні, описи історичних пам'яток та ін.; дуже широко представлена база неопублікованих раніше документів (114 із 169). До збірки включено документи Наркомосу РРФСР та його підрозділів з охорони пам'яток історії та культури; цікаві відомості в документах звітного та статистичного характеру (чисельні переліки та описи музеїв, садів і парків); важливу інформацію можна знайти у витягах

із річно
Ієрусал
організа
України
війни і
тим біл
в фонд
доопра
такого з
значенн
про пам

Су
рецензу
тощо.
Е.Д.Ст
Федоро
и Камч
історії
"Феола
СРСР д
відгук і
ССР" з
"Опыт
історич
пняжес
16-17 в
государ
декільк
історії
П.Л.Ляш
"Русски
третьог

Пр
у роботі
де свідч
історію
тому це
багато
москов
написав
останн
товленн
на засід
на тему
вище [2
доповід
р., П.Л

у приділяв
в процесі
мешканців,
(зокрема,
йд та сотень
в, родовіні
серед них -
6; 17).

багато сил
ок історії та
о фонду с
пам'яток
ів подібної
риш за все,
військ під
віт дізнався
історії та
ення про ці
ентральних
культурної
е, які були
дали дають
ад збіркою.
виває себе
міст книги
ути в ній
менти про
таврацію.
ування цих
береглася
збірки (не
ть близько
и охорони
довано на
рокого їх
ачитана на
уту в 1942
менти, які
и, накази,
ри музеїв,
ток та ін.;
ентів (114
Р та його
домості в
ереліки та
у витягах

із річного звіту за 1925 р. Псковського, Сергієвського, Гемельського, Ново-Іерусалимського та ін. музеїв; більше 50 документів розповідають про організацію справи на містях - всі вони взяті з архівів центральних губерній, України, Криму, Кавказу. Ця збірка так і не була видана, мабуть в умовах війни публікація такої великої за обсягом книги була справою нелегкою, тим більше, що збірка, судячи з внутрішньої рецензії на неї, яка збереглася в фонді П.П.Смирнова, потребувала ще серйозного археографічного доопрацювання. Але важливо відмітити сам факт роботи над збіркою такого змісту в роки Великої Вітчизняної війни, яка мала наукове і політичне значення. Слід ще раз підкреслити і доцільність звернення до матеріалів про пам'ятки історії та культури, їхню охорону та вивчення.

Суттєвою стороною наукової діяльності П.П.Смирнова було рецензування книг, статей, дисертацій, підручників, навчальних програм тощо. Збереглися рукописи його рецензій та відгуків на книги: Е.Д.Сташевського "Очерки по истории царствования Михаила Федоровича" за 1913 р. [26]; книга за редакцією А.А.Покровського "Беринг и Камчатская экспедиция" за 1943 р. [27]; А.В.Чернова "Очерки по истории Поместного приказа" [28]; Н.П.Павлова-Сильванського "Феодализм в Древней Руси" за 1907 р. [29]; рецензії на підручники з історії СРСР для 8 класу середньої школи за 1943 р. [30]; "Теторія СРСР", т.1 [31]; відгук на книгу І.Абдікалікова і А.М.Панкратової "История Казахской ССР" за 1943 р. [32]; чисельні відгуки на дисертації, зокрема В.І.Бушуєва "Опыт применения точного измерительного прибора - весов - к историческому исследованию. К истории Суздальско-Нижегородского княжества в 1-й половине 15 в." [33], О.П.Дьяконова "Ярославский посад в 16-17 вв." [34], А.Т.Николаевой "Уставные таможенные грамоты Московского государства 16-17 вв. до 1653 г." [35] та багато інших (всіх близько 20); збереглися декілька рукописних аналізів проектів програм з історії: проект програми з історії народного господарства СРСР члена-кореспондента АН СРСР П.І.Ляшенко [36] і рецензія на програму та макет навчальної історичної мали "Русские княжества и Золотая Орда в 13-14 вв.", яку склав Б.А.Ртбаков для третього класу середньої школи в 1938 р. [37].

Протягом всього свого творчого шляху П.П.Смирнов брав активну участь у роботі багатьох наукових гуртків, різних вчених товариств, з'їздів тощо. Про це свідчить велика кількість різноманітних доповідей та звітів, які були зроблені істориком під час засідань. Далеко не всі з них були свого часу опубліковані, тому практично єдиним місцем зберігання цих безцінних для розуміння багатогранності наукового таланту вченого матеріалів є особистий московський фонд. Саме тут представлені рукописи всіх доповідей, написаних П.П.Смирновим, починаючи зі студентської лави і закінчуючи останніми роками життя. Першими серйозними, самостійно підготовленими роботами стали виступи молодого дослідника російської історії на засіданні гуртка під керівництвом професора М.Девнар-Запольського на тему "Конфискации 40-х XVII в. годов на посадах", про що вже йшлося вище [38], і на обласному археологічному з'їзді в Костромі у 1909 р. з доповіддю "Заметка к истории города Костромы" [39]. Починаючи з 1915 р., П.П.Смирнов активно працює в історичному товаристві

Нестора-Літописця, де постійно виступає на засіданнях: 28 листопада 1915 р. читає доповідь на тему "К вопросу о формах землевладения в городах Московского государства", а пізніше, в 1916 р., вона ж була прочитана на засіданні Саратовської вченої архівної комісії [40]; 13 грудня 1915 р. робить повідомлення на тему "Высылка из России английских купцов в 1649 г. по новым архивным данным" [41]; доповідь "О происхождении русских веса и меры "Русской Правды". По вопросу исследования проф. Е.Щепкина" пролунала на двох об'єднаних засіданнях історичних товариств Нестора-Літописця та Саратовської губернської вченої архівної комісії 27 березня і 15 травня 1916 р. [42]; 26 червня того ж року в товаристві Нестора-Літописця виголосив доповідь "Летописные тексты о варягах и древней Руси"; 2 грудня 1921 р. там же прочитав свою статтю "Россия и Запад в освещении Ф.И.Достоевского" [43]; 3 грудня - "Вопрос о периодизации русской истории" [44]; 29 квітня 1923 р. - "В.Б.Антонович и его историческая школа" [45]; 17 червня 1923 р. - "О русском каганате". 16 жовтня 1921 р. проаналізував становище Київських архівів від часів революції на засіданні Київського Археологічного інституту і архівного управління; у грудні 1940 р. на об'єднаному засіданні кафедр Московського історико-архівного інституту зробив змістовну доповідь "Новый эпизод из истории восстания в Москве и селе Коломенском в июне 1648 года"; у грудні цього ж року виступав на відкритому засіданні кафедри історії архівної справи історико-архівного інституту Москви по темі "Киевский центральный архив древних актов" [46]; 7 квітня 1944 р. доповів на засіданні кафедри історії СРСР Московського міського педагогічного інституту про порівняльно-історичні методи і російський історичний процес [47]; пізніше там же виклав своє бачення історичної концепції С.М.Соловйова [48]. Остання доповідь "Осуществление XIX главы Соборного Уложения в городах Московского государства и Боярская Дума", зроблена в Інституті права АН СРСР [49], датована 2 липня 1945 р. Таким чином, тематика доповідей доводить, що, не дивлячись на наявність в творчості історика пріоритетної проблеми - історії російських феодалських місц, він в той же час досліджував й інші історичні проблеми.

Певну частину матеріалів фонду П.П.Смирнова становить листування, яке можна поділити на дві категорії: особисте та офіційне. До першої слід віднести сімейне листування [50], стосовно другої групи листів треба сказати, що серед кореспондентів П.Смирнова - колеги-вчені, письменники, державні діячі. Відповідно до змісту листування другу категорію можна умовно згрупувати за декількома розділами: листи, які відображають основну наукову діяльність історика і пов'язані з підготовкою ним монографій, наукових статей, публікацій, документів; листи, які характеризують громадську діяльність історика.

Серед тих, кому писав листи П.П.Смирнов, були Г.Ф.Олександров (1 лист, 1945 р.); Валієв (1 лист, 17 березня 1940 р.); В.Л.Волгін (1 лист, 5 квітня 1945 р.); Б.Д.Греков (1 лист, 5 листопада 1946 р.); дирекції будинків-музеїв: П.І.Чайковського (16 квітня 1942 р.); К.Е.Цюлковського (16 квітня 1942 р.); Л.М.Толстого (16 квітня 1942 р.); історичного музею м.Істра (16 квітня 1942 р.); державний архів м.Стокгольм (2 листи, серпень 1916 р. та

4 грудня 1
травня 188
березень
присвячен

Корн

без дати)

1947 р.); С

1946 рр.);

1911 р.);

Н.М.Добру

лист, Кат

1947 рр.);

лист, Таш

Н.Міллер

Москва, 1

1911 р.); С

(1 лист, М

29 лютого

(3 листи, 1

р.); Б.В.Т

телеграма

р.); С.Що

листування

контакти І

історії"

політичне

СРСР; М

П.Смирнов

"Істориче

комісія; І

Міністерс

Товариств

наукове то

Середньо

архівами С

Сере

листуванн

починають

годин до

тематика,

радився з

Смирнови

мармуров

помощник

інтересів

від колл

установ та

листопада 1915
в городах
очитана на
15 р. робить
ов в 1649 г.
ни русских
ання проф.
історичних
ної архівної
в товаристві
о варягах и
о "Россия и
"Вопрос о
Антонович
и каганате".
ів від часів
і архівного
осковського
вий епізод
648 года"; у
дрии історії
"Киевский
доповідь на
дагогічного
історичній
ї концепції
КІХ главы
ская Дума",
45 р. Таким
наявність в
феодальних

листування,
першої слід
истів треба
егі-вчені,
авня другу
і листи, які
підготовкою
листи, які

лександров
ін (1 лист, 5
її будинків-
ю (16 квітня
М.Істра (16
ть 1916 р. та

4 грудня 1916 р.); С.Н.Крупнов (1 лист, 31 березня 1945 р.); Травіна (1 лист, 13 травня 1837 р.); П.Н.Федосеев (1 лист, 1945 р.); Мліотіна (1 лист, 1 телеграма, березень 1945 р.); Й.Сталін (1 лист, квітень 1943 р.) та ін. Листуванню присвячені картони 36 та 37 у 279 фонді відділу рукопису РДБ.

Кореспондентами, які писали П.П.Смирнову були: А.І.Андреев (3 листа, без дати); Арапов (1 лист, 20 квітня 1943 р.); В.М.Афонович (1 лист, березень 1947 р.); С.А.Белокуров (1 лист, Київ, 1915 р.); П.С.Бенюк (5 листів, 1944, 1946 рр.); Н.Бубнов (1 лист, 17 грудня 1910 р.); Володін (1 лист, 29 березня 1911 р.); М.Данельський (1 лист, Полтава, 13 лютого 1913 р.); Н.М.Добротвор (1 лист, Нижній Новгород, 31 липня 1938 р.); Зинов'єв (1 лист, Калуга, квітень 1942 р.); М.М.Костикова (4 листа, Москва, 1946-1947 рр.); П.Курдюков (1 лист, Москва, 25 червня 1946 р.); З.Манулкін (1 лист, Ташкент, 1 листопада 1930 р.); С.Маслов (1 лист, 19 квітня 1923 р.); Н.Міллер (1 лист, Москва, 24 жовтня 1940 р.); А.А.Новосельський (1 лист, Москва, 14 березня 1947 р.); В.А.Перетяткович (1 лист, Київ, 8 серпня 1911 р.); С.А.Покровський (1 лист, 29 квітня 1946 р.); А.М.Порубиновський (1 лист, Москва, 19 липня 1946 р.); В.А.Романовський (1 лист, Караганда, 29 лютого 1944 р.); Н.Л.Рубінштейн (1 лист, Саратов, 1942 р.); В.В.Сергеев (3 листа, Москва, 1944 р.); П.Г.Софінов (6 листів, Москва, 1942 р., 1945 р.); Б.В.Тихомиров (1 лист, Москва, 7 лютого 1947 р.); Філетов (1 телеграма, Ташкент, 1927 р.); Е.А.Шмідт (1 лист, Ташкент, 16 травня 1930 р.); С.Щоголев (1 лист, 11 травня 1942 р.) та ін. Крім того, великий пласт листування займають листи з різних офіційних установ, з якими мав наукові контакти П.П.Смирнов протягом свого життя: редакція журналу "Вопросы истории", в якому він друкував свої статті; державне видавництво політичної літератури; Будинок науковців АН СРСР; Інститут права АН СРСР; Московський міський інститут удосконалення вчителів, в якому П.Смирнов викладав для слухачів історичного факультету; редакція "Исторического журнала"; ВАК ВКВШ СНК СРСР; Київська вчена архівна комісія; Вчена комісія з історії при Головному управлінні вузами Міністерства освіти СРСР; Український історичний музей ім.Т.Г.Шевченка; Товариство історії і старожитностей російських при МДУ; студентське наукове товариство "Родная Москва"; Університет св.Володимира м.Київ; Середньоазіатський державний університет; Управління державними архівами СРСР; Київське комерційне училище тощо.

Серед документів особистого характеру можна виділити масштабне листування з дружиною - С.В.Смирновою (всього понад 130 листів, починаючи з листопада 1908 р. і закінчуючи 1 квітня 1947 р., за декілька годин до смерті), в якому розкриваються багато питань і з наукової тематики, бо П.П.Смирнов завжди знайомив дружину зі своїми думками, радився з нею з усіх питань, в тому числі і професійних. Подружжя Смирнових поховане разом на Новодевичому цвинтарі у Москві і на білому мармуровому пам'ятнику написано: "С.В.Смирнова - лучший друг и помощник", що тільки підтверджує попередню думку про спільність інтересів чоловіка та дружини та їхню взаємну щирість. Збереглися листи від колишніх учнів, студентів, аспірантів [51]; вітання від державних установ та приватних осіб з присудженням Сталінської премії у 1943 р.

[52]; іменні запрошення на різні заходи: конференції, з'їзди, виступи, зустрічі, концерти, вечори тощо [53]; чисельні посвідчення та членські квитки різних товариств.

Певний інтерес має зміст щоденника П.П.Смирнова, в якому розкрито внутрішній стан автора на момент ведення записів: хронологічно вони відносяться до початку війни і найбільше охоплюють жовтень-листопад 1941 р., найдраматичніший період в історії битви за Москву [54]. В основному автор фіксує те, що пов'язано з Московським історико-архівним інститутом (МІАІ), в якому він працював з 1938 р., але є там і його спостереження про Москву тих місяців. Зі змісту видно, які події суспільного життя залишили особливо пам'ятний слід в його свідомості: мітинг вчених у Будинку Союзів 12 жовтня, куди він був делегований; виступи на радіо керівників держави, парад військ на Червоній площі 7 листопада 1941 р. Це, за його словами, дало надію та *"выводило в широкий фарватер общественных задач"* [54, 18]. Згадуються початок занять в МІАІ з серпня 1941 р., добровільна мобілізація багатьох студентів на фронт, листування з ними, читання лекцій на призовних пунктах, переїзд з сім'єю 14 вересня в студентський гуртожиток по вул. Велика Андронівка, буд. 22 із замиської садиби в Новогириєві.

В щоденнику детально змальовуються події середини жовтня, коли стало відомо про ліквідацію історико-архівного інституту: схвилюваний долею вузу, П.Смирнов звернувся до комітету у справах вищої школи і з'ясував, що дії дирекції інституту були неправильними, а самому Смирнову запропонували очолити поновлений інститут. Багато нарисів життя прифронтової Москви тих днів містить щоденник: описи повітряних нальотів, бомбардувань і їхніх наслідків, зокрема, наліт 29 жовтня 1941 р. описується як *"дикое и с боевой точки зрения почти бесцельное разрушение, которое едва ли на миллиметр приблизит ожидаемую немцами победу"* [54, 24].

Листування П.Смирнова, як і інші матеріали біографічного та напівбіографічного характеру, представляють значний інтерес для вивчення життя та діяльності історика, з'ясування особливостей його творчості, встановлення кола осіб, з якими він спілкувався, джерел, над якими працював, відтворення своєрідного духу часу, котрий його оточував.

Чимала група матеріалів фонду характеризує роботу П.П.Смирнова як викладача, завідуючого кафедрами історії СРСР в Ташкентському університеті, московських історико-архівному та педагогічному інститутах, ректора Київського археологічного та Московського історико-архівного інститутів. Сюди відносяться доповідні записки, плани, звіти, матеріали обстеження роботи кафедр та інститутів, накази та ін. [55; 56].

Багато уваги приділяв П.П.Смирнов періодичній пресі, уважно відстежував інформацію, яка містилася в ній, і ця обставина знайшла своє відображення у фонді науковця: картони 37-40 повністю присвячено газетним вирізкам з різних питань історичної науки з численними замітками самого вченого: з історії громадянської війни [57; 58; 59; 60]; з історії України [61; 62]; газетні статті про знищення німецькими військами пам'яток культури на території СРСР [63]; про єврейське питання [64] - все це є ще

одним пер
інтересів
Такі
П.П.См
спадщин
та їх насл
роботи та

1. Соє
2. Від
- Спр. 7. - Ар
3. Лич
4. Ар
5. Ар
6. ВР
7. Там
8. Там
9. Ун
10. ВІ
11. Та
12. Те
13. Та
14. Та
15. Та
16. Та
17. Те
18. Та
19. Те
20. Та
21. Та
22. Та
23. Те
24. Та
25. Та
26. Та
27. Та
28. Та
29. Та
30. Та
31. Та
32. Та
33. Та
34. Та
35. Та
36. Та
37. Та
38. Та
39. Та
40. Та
41. Та
42. Та
43. Та
44. Та
45. Та
46. Та
47. Та
48. Та
49. Та
50. Та

одним переконливим доказом багатогранності та різноманітності наукових інтересів і влодобань вченого.

Таким чином, матеріали особового "московського" фонду П.П.Смирнова доповнюють уявлення про творчий шлях та наукову спадщину професора, демонструють різнобарв'я його професійних пошуків та їх наслідки, уточнюють відомості про методологічні та методичні засади роботи талановитого прихильника її Величності Історії.

1. Советская историческая энциклопедия. - М., 1971. - Т.13. - Стб.80-81.
2. Відділ рукопису Російської державної бібліотеки (далі - ВР РДБ). - Ф.279. - Карт.35. - Спр.7. - Арк.1-69.
3. Личные архивные фонды в государственных хранилищах СССР. - М., 1963. - Т.2(Н-Я).
4. Археологический ежегодник за 1988. - М., 1989.
5. Археологический ежегодник за 1982. - М., 1983.
6. ВР РДБ. - Ф.279. - Карт.14. - Спр.3. - Арк.1-42.
7. Там само. - Арк.14.
8. Там само. - Карт.27. - Спр.5. - Арк.1-63.
9. Университетские известия. - К., 1913. - №4. - Ч.2.
10. ВР РДБ. - Ф.279. - Карт.28. - Спр.1. - Арк.1-399.
11. Там само. - Карт.28. - Спр.2. - Арк.1-205.
12. Там само. - Арк.142.
13. Там само. - Карт.22. - Спр.2. - Арк.1-668.
14. Там само. - Карт.23. - Спр.1. - Арк.1-201.
15. Там само. - Спр.2. - Арк.1-95.
16. Там само. - Карт.20. - Спр.5. - Арк.1-36.
17. Там само. - Спр.6. - Арк.1.
18. Там само. - Карт.26. - Спр.1. - Арк.1-230.
19. Там само. - Спр.2. - Арк.1-4.
20. Там само. - Карт.40. - Спр.9. - Арк.1-16.
21. Там само. - Карт.36. - Спр.11.
22. Там само. - Спр.12.
23. Там само. - Спр.13.
24. Там само. - Спр.15.
25. Там само. - Спр.35.
26. Там само. - Карт.16. - Спр.2. - Арк.1-15.
27. Там само. - Карт.15. - Спр.33. - Арк.1-17.
28. Там само. - Карт.16. - Спр.3. - Арк.1-23.
29. Там само. - Карт.15. - Спр.31. - Арк.1-12.
30. Там само. - Спр.22. - Арк.1-9.
31. Там само. - Спр.23. - Арк.1-5.
32. Там само. - Спр.21. - Арк.1-11.
33. Там само. - Спр.14. - Арк.1-16.
34. Там само. - Спр.20. - Арк.1-2.
35. Там само. - Спр.29. - Арк.1-5.
36. Там само. - Спр.27. - Арк.1-4.
37. Там само. - Спр.37. - Арк.1-3.
38. Там само. - Карт.14. - Спр.3. - Арк.1-42.
39. Там само. - Карт.11. - Спр.1. - Арк.1-3.
40. Там само. - Карт.14. - Спр.6. - Арк.1-73.
41. Там само. - Спр.7. - Арк.1-64.
42. Там само. - Спр.9. - Арк.1-84.
43. Там само. - Карт.14. - Спр.11. - Арк.1-28.
44. Там само. - Спр.10. - Арк.1-121.
45. Там само. - Спр.12. - Арк.1-60.
46. Там само. - Карт.15. - Спр.1. - Арк.1-18.
47. Там само. - Спр.2. - Арк.1-6.
48. Там само. - Спр.6. - Арк.1-2.
49. Там само. - Спр.7. - Арк.1-7.
50. Там само. - Карт.37. - Спр.22. - Арк.1-133.

51. Там само. - Карт.36. - Спр.30. - Арх.1-5.
 52. Там само. - Карт.1. - Спр.7. - Арх.1-10.
 53. Там само. - Карт.37. - Спр.18. - Арх.1-22.
 54. Там само. - Карт.1. - Спр.10. - Арх.1-33.
 55. Там само. - Карт.35. - Спр.4. - Арх.1-165.
 56. Там само. - Карт.36. - Спр.4. - Арх.1-49.
 57. Там само. - Карт.37. - Спр.36. - Арх.1-921.
 58. Там само. - Карт.38. - Спр.1. - Арх.1-2056.
 59. Там само. - Спр.2. - Арх.1-1394.
 60. Там само. - Карт.39. - Спр.1. - Арх.1-817.
 61. Там само. - Спр.2. - Арх.1-1592.
 62. Там само. - Карт.40. - Спр.1-8.
 63. Там само. - Спр.16. - Арх.1-65.
 64. Там само. - Спр.10. - Арх.1-104.

РЕПУБЛІКАЦІЇ

В результате прорыва противником фронта 10-15 сентября с.г. в направлении Канотоп-Ромны-Лубны и Кременчуг-Хорол-Лубны, во вражеском окружении оказалось 1835 человек сотрудников НКВД следующих категорий:

Зам. нач. УНКВД и выше	- 16 чел.
Нач. отделов и зам. нач. отделов	- 40 чел.
Нач. отделений, зам. нач. отделений и нач. ГОНКВД	- 93 чел.
Нач. РО и зам. нач. РО НКВД	- 85 чел.
Ст. оперуполномочен. и ст. следователей	- 41 чел.
Оперуполном. и следователей	- 312 чел.
Пом. оперуполном. и мл. следователей	- 37 чел.
Сотрудников I отдела	- 105 чел.
Секретарей-машинисток, телефонисток, комендантов, фельдшерей, дактилоскопов и др. работников неоперативных отделов	- 1041 чел.
Всего	- 1835 чел.

В число попавших в окружение входят сотрудники управлений и отделов центрального аппарата НКВД УССР, управлений НКВД по Киевской, Полтавской и Черниговской областям; слушатели Киевской и Харьковской школ НКВД, а равно сотрудники НКВД некоторых, эвакуированных областей.

Как известно, в числе попавших в окружение оказались - Народный Комиссар внутренних дел УССР Сергиенко и его заместители Строкач, Крутов и Горбенко.

Из общего количества - 1835 человек, находившихся во вражеском окружении по состоянию на 15 ноября 1941 г., вышло из окружения и прибыло в НКВД УССР - 388 человек, из них:

оперсостава	- 189 чел.
техсостава, работников неоперативных отделов и милиции	- 199 чел.

Зам. Народного Комиссара внутренних дел УССР

Савченко

ИДАГОУ. - ф.1. - оп.22. - спр.62. - арх.57-60.

історич-
збагаче-
поступ-
Чимали-
репрес-
незасл-

Де

Неонон-
погляд

На

думки і

розвит

звертає

Однак

діяльн

Присто

неодис

критик

праці і

вилуче

Ву

дослід

це в р

кн. Без

приво

В.Рома

відомі

Романо

штатні

Спочат

він з'яе

літопис

авторі

У

Зокрем

время

помірк

науков

Бе

в обра

літопи

першод

ДМИТРИЄНКО С.В.

ХМЕЛЬНИЧЧИНА ОЧИМА МИКОЛИ ПЕТРОВСЬКОГО

Останнім часом особливої актуальності набули дослідження історії історичної науки. Використання доробку науковців робить можливим збагачення української історіографії, без чого важко уявити її подальший поступ. Крім того, звернення до наукової спадщини має й етичний аспект. Чимало вчених у роки панування тоталітарної системи зазнали утисків і репресій. Праці опальних істориків опинилися у спецхранах і були незаслужено забуті. Варто повернутися до їх вивчення і популяризації.

Дана розвідка присвячена видатному українському вченому Миколі Неоничу Петровському (1896-1951) і є спробою реконструкції його поглядів на один з ключових періодів вітчизняної історії - Хмельниччину.

Науковий доробок М.Петровського є прикладом еволюції історичної думки в умовах бруталного втручання тоталітарного режиму в процес її розвитку. Це одна з причин, що спонукає дослідників все частіше звертатися як до особи М.Петровського, так і до його наукового доробку. Однак до їх поля зору здебільшого потрапляють праці пізнього періоду діяльності вченого, який став типовим радянським істориком. Пристосовуючись до існування "в лабетах сталінізму", М.Петровський неодноразово був змушений зрікатися своїх переконань, пицьвівно критикувати власні погляди. Таким чином, вже за життя вченого наукові праці раннього періоду, який припадає на 1920-ті рр., були фактично вилучені з широкого обігу і стали бібліографічною рідкістю.

В українську історіографію М.Петровський увійшов, у першу чергу, як дослідник так званих козацьких літописів¹. Їх вивчення він започаткував ще в роки навчання у Ніжинському історико-філологічному інституті кн. Безбородька². У 1920-х рр. молодий вчений взяв участь у дискусії з приводу авторства "Літопису Самовидця". В.Модзалевський, В.Романовський, О.Оглобля доводили, що "Літопис Самовидця" створив відомий політичний діяч другої половини XVII ст. Роман Ракушка-Романовський. М.Петровський у 1926 р. оприлюднив власну розвідку "До питання про певність відомостей Самовидця й про автора літопису". Спочатку, шляхом розбору відомостей за добу революції 1648-1657 рр., він з'ясував низку хибних звісток літопису і причини їх появи, далі текст літопису був проаналізований з метою пошуку аргументів на користь авторства Р.Ракушки-Романовського.

У наукових колах докази М.Петровського були визнані переконливими. Зокрема, І.Крип'якевич зазначив: "видається безсумнівним, що наука врешті розкрила таємничого аноніма". Щоправда, К.Харлампович помірювано зауважив: "Через рясні "міг", "можливо" легко вдертися в наукову будівлю М.Петровського і децю пошарпати"³.

Безумовний успіх спонукав зацікавленого початківця до подальшої праці в обраному напрямі. Дослідник ретельно вивчав висвітлені козацькими літописами події, щоб мати можливість критично, "переважно за першоджерелами", перевірити оповідання їх авторів. Результатом цієї праці

стала низка розвідок, присвячених окремим питанням щодо причин виникнення, формування, існування Української козацької держави другої половини XVII ст. Наприклад, "Чи існувала власна монета за часів Б.Хмельницького" (1926), "Три Поповичі" (1927), "До історії полкового устрою Гетьманщини" (1929) та ін.

Свої спостереження він узагальнив у монографії "Нариси з історії України (Досліди над літописом Самовидця)". Український історик Л.Окиншевич, добре знайомий з М.Петровським та його доробком, особливо відзначив саме ці "Нариси": *"Доба 20-х років на Радянській Україні залишила по собі значну кількість наукових дослідів з української історії. Дяки з них є великої глибини й досконалого виконання. Але в цій мізерній групі дослід Петровського про літопис Самовидця займає..., мабуть, чи не перше місце"*⁴.

Однак необхідно взяти до уваги, що назва "Нариси з історії України" до певної міри умовна. Це, в першу чергу, "Досліди над літописом Самовидця". Однак коментарі дослідника у своїй сукупності дозволяють конкретизувати його тогочасні погляди на весь комплекс питань, пов'язаних з одним із найважливіших періодів історичної історії.

Доба Хмельниччини (1648-1657) в ранніх працях М.Петровського сприймається як складний, проникнутий суперечностями процес, що пройшов у своєму розвитку три великі етапи: 1) "революція 1648 р." або "Хмельниччина доби революції" (1648-1649); 2) період непевної рівноваги у змаганнях повсталого народу та козацької старшини за пануюче становище у новоствореній Українській державі (1649-1653); 3) "революція самого Хмельницького" - встановлення диктатури козацької старшини (1654-1657).

Причини Хмельниччини М.Петровський пояснив, у першу чергу, поширенням магнатського землеволодіння на південь і схід України. Окремо було вказано на тяжке становище реєстрового козацтва. До "релігійних причин" історик поставився скептично. Він зауважив, що *"релігійна боротьба в 40-х рр. XVII ст. йшла переважно в Західній Україні та Білорусії"* і, слідом за М.Грушевським, зазначив: *"Могилин кружок і такі його представники, як Косов або печерський архимандрит Тризна не дуже надавалися для ролі моральних провідників і протекторів козацтва: вони більш схильні були велічати перемоги шляхетських героїв над козаками, ніж відважені подвиги козацтва"*⁵. Свідчення про участь покатоличеної української шляхти "в лавах революції" дали підстави для висновку - мотив релігійний не мав місця в причинах революції 1648 р.

Релігійна мотивація, як і легенда про королівські привілеї козацтва, начебто викрадені Б.Хмельницьким у І.Барабаша, на думку М.Петровського, застосовувалися проводирями Хмельниччини для виправдання своєї політики щодо Польщі⁶.

Опис подій самої Хмельниччини дослідник розпочав з особливо докладного розгляду її "перших кроків", за висловом М.Грушевського, "оповитих густою пільмою" в тодішній історіографії⁷.

Втечею Б.Хмельницького з України ознаменувався початок підготовчого етапу збройного виступу проти Польщі. Майбутній гетьман знайшов собі притулок не на Запоріжжі, де була польська залога, а на Низу

- на Лімаві
таких від
покітнуви
[світом]
польсько
соратник

Досл
визвольн
панівних

Така
"револю
на чолі з
зміцніти
відомих у
свідомо т
як "козак
бував "ус
до свідче
розбираю
такою хар

Напи
в Січі за
Запоріжж
прибули

Трав
"револю
пануючи
збентеже
nibus (раб
одним з
"Розпоч
польско
о занесе
але хто
мусили і
нестерп

М.П
революці
ціаком са

Опа
те, що й
утворила
шляхти,
про тоді
зокрема,
викорис
"значних
стали за

- на Лімані, де купчилося, за свідощвом самого Б.Хмельницького, "багато таких бідолох, скривджених і знівечених козаків, [котрі], не зі своєї волі покинувши жінок, дітей, майно своє через ... знущання тиняються [світом]"⁸. Ресстрове ж козацтво перебувало в пілковитій залежності від польського коронного гетьмана. Найхарактернішою особою серед тодішніх соратників Богдана був народний улюбленець Максим Кривоніс.

Дослідник ретельно зібрав свідощтва, що змальовували початок визвольного руху як "метушню" на півдні України серед "золотого" для панівних верств Польщі спокую.

Таким чином, він зосередив увагу на демократичних підвалинах "революції 1648 р.", що розпочалася з ініціативи нижчих верств суспільства на чолі з "маловідомим" широким колом чтиринським сотником. Аби зміцнити таке враження, М.Петровський послався на польських істориків, відомих упередженим ставленням до Б.Хмельницького. При цьому він свідомо проігнорував свідчення Самовидця про те, що Б.Хмельницький, як "козак расторопний в ділах козацких воєних, и у писмі біглий", часто бував "у двора королевського в посолстві". Напевно тут мала місце недовіра до свідчень "козацького патріота" Р.Ракушки-Романовського. Але згодом, розбираючи відповідні оповідання Самовидця, М.Петровський погодився з такою характеристикою видатного гетьмана⁹.

Напади пизових козаків на чолі з Б.Хмельницьким на польську залогоу в Січі започаткували активні дії проти Польщі. Лише після опанування Запоріжжя Б.Хмельницький відрядив своїх послів до Криму, куди останні прибули у березні 1648 р.

Травневі події 1648 р. М.Петровський визначив як початок власної "революції 1648 р." або "Хмельниччини доби революції". Тодішній настрій пануючих верств Польщі історик передав словами Адама Кисіля, який збентежено повторював біблейський вираз Єремії: "servi tunc dominatur vobis (раби панують над нами [і нікому позбавити від руки їх])"¹⁰. А.Кисіль одним з перших в Речі Посполитій усвідомив масштабність руху: "Розпочинається жахлива селянська війна"¹¹. Відтоді боротьба проти польського панування набула справді всенародного характеру: "Посланими о занесенню воєск коронних і гетьманов, зараз почалися купити в полки, ... але хто нігде козацтва не знав". Природньо, "і всякого стану значні" мусли прив'язуватися до того козацького війська "задня позбиття нестерпимих бід в побоях"¹².

М.Петровський наполегливо підкреслював особливий характер революції 1648 р., що мала свій приск розвитку і заклала підвалини "майже цілком самостійного державного життя"¹³.

Опановуючи текст літопису Самовидця, дослідник звернув увагу на те, що його автор називав "значними" нечисленну соціальну групу, яка утворилася шляхом змішування "можливіших", у першу чергу української шляхти, з "козаками старинними". Це цілком зрозуміло, якщо пам'ятати про тодішні "покозачення" дрібної шляхти й "пошляхетчення" козацтва, зокрема, верхів козацтва¹⁴. Інколи, як синонім терміну "значні", історик використовував визначення "статечна козацщина". Соціальні ідеали "значних", "цього не революційного, а реформістського класового стану"¹⁵ стали за підмурки політичної програми Б.Хмельницького та його

найближчого оточення. Головна мета полягала в тому, щоб обмежити владу магнатів на користь королівської, яка б мала сприяти задоволенню соціально-економічних потреб верхів українського суспільства. Коментарі М.Петровського до оповідання Самовидця про отримання Б.Хмельницьким гетьманських клейнодів від короля переконують в тому, що козачка старшина в січні 1649 р. ще вагалася щодо подальших відносин з Польщею. Історик зауважує, що гетьман прийняв "лише булаву і корогву", тоді як за Самовидцем перелік клейнодів включав "привілей на волности и булаву, и бунчук, короги, бубни, знаки войскові"¹⁶. Маємо відзначити співзвучність уявлень М.Петровського з думками М.Грушевського: "Та бездарність і анархія, в яку впала Польща після корсунського погрому, могла б потішити всякого ворога Річі-Посполитої, якби він побачив її такою у ніг своїх, - але Хмельницький зовсім не вважав себе її ворогом і не має чим тішатися. Для тої програми, яку він міг мати в сії стадії своєї діяльності, вже було і так забагато. ...вернутися до звичного становища вірних слуг його королівської милости і Річі-Посполитої - от що мусило бути першим і найсердечнішим бажанням всеї "статечної" козаччини, і Хмельницького як її провідника"¹⁷.

Однак "діалектику історичного процесу", на думку М.Петровського, значною мірою зумовила завзята боротьба поспільства, яке нестерпно бажало "позбутися панів на віки" і "дуже жвава" участь українських міщан в революції 1648 р.

У 20-30-х рр. XX ст. в західноєвропейській історіографії чітко визначилась тенденція до поглибленого вивчення взаємовідносин міста і навколишньої округи, міста і держави. Науковець не залишився осторонь цієї проблематики і приділив чимало уваги з'ясуванню особливостей міського життя на Північному Лівобережжі XVII ст. В рецензії на дослідження П.Клименка "Місто і територія України за Гетьманщини (1654-1767)", першого такого роду в українській історіографії, М.Петровський запропонував вивчення історії міст як комплексу соціально-економічних, політичних та культурних процесів і висловився проти приниження їх політичної ролі в житті тогочасної України¹⁸. Він підкреслював зацікавленість королівського уряду в підтримці з боку "новоселих" прикордонних міст Чернігово-Сіверщини. Захищаючи міщан від присуду місцевих старост, король намагався повернути їх симпатії¹⁹.

Приклад Ніжина, що отримав Магдебурзьке право в 1625 р., надав науковцю можливість сформулювати означене питання, так би мовити, в чистому вигляді. Після занепаду Києва Ніжин, розташований на торговельному шляху Константинополь-Москва, довгий час був найбільшим торговим центром України. За часів Хмельниччини місто стало полковим центром. Ніжинський полк до 1663 р. обіймав велику територію. Зростання військово-економічної значимості Ніжина викликало у заможної частини його жителів неабиякі політичні амбіції.

На ґрунті Північного Лівобережжя, позбавленому тягара статих звичаїв як Московської, так і Польсько-Литовської держав, відбулося становлення характерних для другої половини XVII ст. соціальних відносин, в яких М.Грушевський волів шукати "пережитків княжої доби, перенесених доволі свіжо в практику Гетьманщини"²⁰.

М
в
з
у
з
к
о
ї
б
у
р
м
і
с
т
в
о
ї
с
к
а
д
о
с
в
і
д
"Ч
е
р
н
і
в
і
д
б
у
т
і
-
о
б
у
м
е

С
т
о
д
і
я
к
а
н
т
а
г
о
н
і
з
а
г
о
н
і
в
і
й
с
к
а
л
ю
д
н
і
с
ь
к
і
ф
а
к
т
о
р
і
л
ю
д
у,
в
П
о
л
ь
с
ь
к
і
г
е
т
ь
м
а
н
і

Ц
і
в
ч
е
н
н
я
"П
о
в
с
т
п
e
р
e
й
н
і
с
т
а
н
у
л
e
"с
в
о
ї
в
і
п
о
л
і
т
и
в
и
з
в
о
л
ь
ц
ю
в
и
р
з
н
а
ч
н
о
в
л
а
с
н
о
ї
п
р
и
ч
и
н
і
н
і
?)
К
р
е
д
е
р
о
з
н
і

П
е
р
і
к
р
е
в
о
л
у
ц
і
г
е
т
ь
м
а
н
і
н
а
р
о
д
і
м
о
в
ч
и
т
б
р
и
к
а
н
і
у
т
і
й
к
р
а
т
а
м
і
щ
а
н
і
р
у
с
ь
к
и
х

М.
п
о
с
л
і
в
і
к
і
л
ь
к
о
с
d
e
p
e
n
d
і
Б.
Х
м
е
л
ь
н
и
ц
ь
к
і
с
т
а
н
е
і
в
і
й
с
к
а

М.Петровський підкреслив невдоволення Самовидця, як апологета вузької козацької становості, тим, *"що же навет в городах ... присяглие бурмістрове, и райци свої уряди покидали, и бороди голили и до того войска шили"*²¹. Показання міщан та міських урядовців, що мали чималний досвід самоврядування, інтелектуально зміцнило опозицію "значитим". "Чернь" добре розуміла, що угода між Польщею і козаками в ті часи може відбутися тільки за її рахунок. *"Настрій мас; - зауважив М.Петровський, - обумовив зміну в політиці гетьмана і старшини щодо Польщі"*²².

Справжнім проводирем повсталого люду історик визнав М.Кривоноса, тоді як Б.Хмельницький протягом літа 1648 р. виступав в ролі його антагоніста. Під орудою "славетного" М.Кривоноса *"колишні роз'єднані загоны стали грізною бойовою силою, яка здатна була дати бій найкращим військам ворогів"*²³. Згуртована авторитетом свого ватажка, революційна людність і після його смерті продовжувала відігравати роль визначного фактору розвитку Хмельниччини. На думку М.Петровського, саме "настрій люду, настрої черні" став причиною відновлення військових дій проти Польщі в 1649 р. Вплив "старшини націоналістичних київських кіл" на гетьмана він визнав *"дуже позначним"*²⁴.

Ці спостереження знайшли свій розвиток у монографії сучасних вчених В.А.Смолія та В.С.Степанкова *"Богдан Хмельницький"*. *"Повстанці, які потрапляли в полон до ворогів, заявляли їм, що "державна перейшла від вас, ляхів, до нас, козаків", і лише після того, як вони спанують Поділлям і стануть на р.Горинь, розпочнуть переговори про "свої вольності". Не виключено, що ці заяви певною мірою відображали політичну програму самого Кривоноса. Якщо це так, то вперше за пір року визвольної війни натрапляємо на зафіксоване в джерелах свідчення того, що виразники інтересів народних мас у своїх політичних вимогах шили значно далі програми козацької старшини, бо же прагнули створення власної Української держави аж по р.Горинь. Проте, з невідомих нам причин (можливо, одержавши наказ Хмельницького притупити активні дії?) Кривонос відмовився від походу на Шаргород і повернувся до Брацлава, де розпочав формування селянського війська"*²⁵.

Повстала людність України спромоглася цілком свідомо за перший рік революції створити свою власну державу. Взимку 1649 р. устами гетьмана вона промовляла польським комісарам: *"Вибью з лядської неволі народ руський... ставши над Вислою скажу дальшим ляхам: сидить і мовчить, Ляхи. І дуків і князів туди зажену, а як будуть і за Вислою брикати, знайду я їх певно. Не зістане і нога жадного князя й шляхетки у тій країні"*²⁶. Нагнаний завзятою боротьбою покозаченого постпінства та міщанства, Б.Хмельницький оголосив себе *"єдиновладцем, самодержцем руським"* *"в землі і князівстві своїм"*.

М.Петровський звернув увагу на те, що під час перебування польських послів в Переяславі на початку 1649 р. поруч з гетьманом не було великої кількості старшини і, як зауважили поляки, він опинився *"від черні dependet"*. Для більшої переконливості історик послався на заяву самого Б.Хмельницького, проголошену польським комісарам: *"Не знаю, що, як стане друга комісія, як козаки (толяды) на 20 або 30 тисяч реєстрового війська не згодяться, й не задовольняться удільним своїм князівством"*²⁷.

Переговори засвідчили визнання українською стороною фактичного відокремлення від Польщі. Це підтвердили самі комісари констатацією зухвалості Хмельницького у ставленні до особи короля: *"Під Замостем 1648 р. ... прийняв листа короля урочисто, а на весні 1649 р. в Чигирині "sine ulla reverentia" і, навіть, так кинув його через стіл до писаря, що лист впав додолу"*²⁸. Московський посланець при чигиринському дворі Г.Унковський повідомляв тоді ж, що гетьман вимагав від Польщі зректися від українських земель *"по тем границам, как владели благочестивіе великие князи"*²⁹. Програма створення незалежної від Польщі України, за виразом М.Грушевського, з січня 1649 р. *"не сходила з столу Хмельницького - але виявилися всі труднощі в її переведенню"*³⁰.

Причина труднощів, на думку М.Петровського, полягала в тому, що Українська держава XVII ст. була породженням компромісу між "значними" та іншими верствами української людності: *"Ситуація подій складалася така, що і Богдан, і верхи козацтва, хоч би і хотіли стримати війну, не мали б у цьому успіху, а це, напевно, коштувало [б] їм життя"*³¹. З іншого боку, польське магнатство перетворило королівську владу в "цілковите знаряддя своїх класових інтересів" і цим відвернула від неї дрібну українську шляхту та козацьку старшину. Дякуючи цій обставині, Б.Хмельницький - "організатор і провідця", який зміг підбирати відповідних помічників - отримав можливість створити собі належне оточення. Показовою в цьому плані стала фігура І.Виговського. За ним стояли угруповання козацької старшини, які "хоч і трималися в певні часи орієнтації на Польщу", але були проти того, щоб цілком йти назустріч усім її вимогам. *"Вони знали, - твердив М.Петровський, - що така поступливість Польщі приведе до поновлення магнатської диктатури на Україні, проти чого, звичайно, була й козацька старшина взагалі й дрібна шляхта, що влилася в її кола"*³².

Противоріччя супротивних сил в таборі Б.Хмельницького обумовило подальший розвиток соціально-економічних відносин в Українській державі. М.Петровський виділив два можливі напрями. Перший мів забезпечити "збереження status quo перших часів Хмельниччини", а другий вів до утворення великого землеволодіння і відновлення кріпацтва. Козацька старшина, і взагалі "можнейшие", "запасівши місце тих можновладців, проти яких підносилися бурхливі хвилі Хмельниччини", вже з перших її кроків вживали заходів, щоб повернути до послуху пословитих, захопити до своїх рук промисловість і торгівлю". Вдовольнити свої зазікання "статечна козаччина" могла лише за умови "гегемонії її в інших галузях життя тодішньої України"³³. Аби позбутися залежності від "черні", "значні" пішли на спільність з верхівкою міщанства. Цей союз почав формуватися ще на початку XVII ст. в боротьбі проти магнатів-землевласників.

Захистити "найкраще свої класові інтереси" "значне" козацтво, на думку М.Петровського, планувало шляхом утворення з України держави, "що була б тільки у васальній підлеглих до одної з сусідніх країн", яка б взяла на себе обов'язок "давати допомогу в боротьбі проти претензій Польщі"³⁴. Таким чином, Хмельницький та його однодумці схилилися до перетворення неочікуваної для них самостійної держави у "мало не самостійну". Цей висновок М.Петровського відповідав загальному

розумі
ззнач
повст
обмеж
наші і
Хмель
в міст
провід.

36
україн
кримс
прибо
М.Кри
перегу
Хмель
зауваж
"ради
Богдан
товари
голоси
займа

М
револс
рівнов
тим, ш
часто
прикла
1649-1
проти

П
залеж
А.Кисі
брасла
багат
самові
заручи
утяти?
"клад
і задов
страпи
Проте
прогол
велів
гетьма

В
добі",
Моїсе

розумінню подій тогочасними істориками. Зокрема, В.Липинський зазначив, що *"вся величезна енергія нації, виладована в перших часах повстання, була змарнована тодішніми політиками й пішла на торги за обмежену автономію. Цей сумний факт дуже ясно і виразно зазначили наші історики для XVII століття і дуже остро обвішувачували за це Хмельницького. Але-ж тоді в XVII столітті справа національна спочивала в мірних і певних руках завязаного козацького класу і його великого провідника"*³⁵.

Зборівський мир спричинив суттєві зміни у розстановці сил в українському таборі на користь "значних". Козацька верхівка, змушена кримським ханом до компромісу з Польщею, скористалася угодою для приборкання "черні". Остання ж, після втрати свого провідника М.Кривоноса, відчувала себе непевно. Ці здогадки М.Петровського перегукуються з думками В.Липинського з приводу переростання Хмельниччини як революції соціальної в революцію політичну. Він зауважив, що після двох років "хвилі соціальної революції вшухли" і *"радикально змінилася соціальна політика самого її спрочинника - Богдана"*. Відтоді тактику в таборі гетьмана України визначали "давні товарищі Кисіля": *"При Хмельницьким не бачимо вже на першій місці голосних провідників "черні" - Головацьких і Кривоносів - їх місце займають поважні козацькі полковники, політики і дипломати"*³⁶.

М.Петровський не провів чіткої межі між "соціальною" та "політичною" революціями. Відповідно логіці дослідника, панування низів заступила хитка рівновага між верхівкою козацтва та повсталого люду. Сили урівноважилися тим, що козацька маса все ще поповнювалася за рахунок послідства "і часто виступала проти політики "значних" і шикодила цим останнім"³⁷. Як приклад, були згадані "рухи людності" під проводом Худолія та Нечая у 1649-1650 рр., *"велике повстання в козацькому війську 1653 р.", спрямовані проти того ладу, що його репрезентував Б.Хмельницький"*³⁸.

Приклади з Нечаем та Худолієм є показовими щодо визначення рівня залежності тодішньої влади гетьмана від настрою мас. У березні 1649 р. А.Кисіль скаржився в листах до Б.Хмельницького: *"Нечай полковник брацлавський, - понад которого більшого бунтівника не має ... наробив багато злого"*. Скориставшись тим, "що згоди з ляхами нема", Нечай самовільно розпочав військові дії проти поляків на Брацлавщині, для чого заручився підтримкою татар. Гетьман "заклявся" А.Кисілеві *"шию Нечаяв утяти"*. Однак з огляду на великий авторитет останнього серед козаків - *"кладуть його на рівні з Хмельницьким"* - не наважився на крайні заходи і задовольнився викупом у "кільканадцять тисяч". А.Кисілю, який вимагав страти, Б.Хмельницький пояснив, що за Нечая вступилися ханські послы. Проте він безоглядно розправився з повстанням на Запоріжжі, де було проголошено гетьманом Худолія на протывагу Хмельницькому. Гетьман велів *"шию утяти тому, що на Запорожсху проголосив себе другим гетьманом"*³⁹.

В руках "значних" опинилися важливі козирі - "пережитки княжої доби", прикрашені козацькими традиціями та освячені "українським Моїсеєм" в особі гетьмана.

Хоча ситуація розвивалася на користь "значних", проте вони ще не мали достатньо сил для відкритих дій щодо здійснення своїх планів. Саме це зумовило запровадження після смерті М.Кривоноса наприкінці 1648 р. символічної посади "народного гетьмана", яку посів якийсь Костирський. На гадку М.Петровського, він мав керувати "черню" під час походів. Але головна його функція зводилася до захисту інтересів козацької верхівки, утриманні черні в безпечних для неї рамках. Козацькі реєстри відобразили зростання соціальної ваги цієї посади: в 1649 р. "народний гетьман" посідав місце "лише між козацтвом сотні, правда сотні полкової", а в списках 1654 р. - серед полкової старшини.

Беручи до уваги непевність становища в тодішній Україні, М.Петровський визначав і форму держави - не монархія і не республіка, а принципат. З того ж часу, як старшині здавалося, що силу "черні" зламано - приблизно в 1654-1655 рр. - зникає і посада "народного гетьмана"⁴⁰.

Погрози польського магнатства з одного боку і прояви невдоволення "черні" - з іншого, були стримуючим фактором для "значних". Острах означився у поширенні вигідних Хмельницькому чуток щодо Зборівського миру, зокрема, домовленостей про кордони. Повстала люднесть ще вірила в свою силу і не поспішала залишати землі, які б мусила покинути за угодою⁴¹. Цікаве документальне свідчення з цього приводу знаходимо у М.Грушевського: *"Бо те холопство не втіриває в домах, натившись свосволи. Панів хоч пускають до маєтностей за універсалами Хмельницького, але так їх шанують, що самі над ними панують, а декотрих бивають, як от Казиміра Пясечавського забили під Вінницею. Виговський, секретар Хмельницького по сто або й по двісті червоних золотих бере від будь-якого універсалу, що пани беруть від нього, вертаючи назад"*⁴².

Для посилення позицій у змаганнях з "черню" козацькі верхи використовували свої військові невдачі. Наприклад, у 1649 р. згода української старшини на взяття татарами яєру з українських міст спричинила захоплення нею міських земель та "інші утиски міст козаками". Вивчення королівських грамот, царських указів та гетьманських універсалів, що підтверджували Півжину Магдебурзьке право, привело М.Петровського до висновку: *"Як видно в своїх проханнях про ствердження попередніх прав місту міщани дбали тільки про те, аби добитись того становища, яке вони повинні були мати по першій грамоті 1625 р."*⁴³. Приклад свідчить, що оптимізм перших часів Хмельниччини поступився песимістичному консерватизму. Мешканцям міст лад "дореволуційний" став більш до вподоби, ніж правління козацької старшини.

Така політика старшини спричинила масову втечу подпості до Московщини, яка мала місце у 1652 р. Відомий дослідник історії Слобідської України Д.Багалій зазначив з цього приводу: *"Перше значне переселення народу з польської України приходить на велику епоху в народному житті - Хмельниччину. У період три роки народного повстання Богдана, за славних січей - Жовтводської, Корсунської, Плявецької й Зборівської, народ ще мав надію перемогти свого ворога і здобути волю, а може, й самостійність, і тому ніхто не йшов тоді в московські дикі степи. Але нещаслива Берестецька січа розвіяла сі надії"*⁴⁴. Обидва історики вказують на втрату довіри "низів" до політики Хмельницького.

Роз
М.Петр
відносп
виграли
на трий
одност
Донесе
гетьман
На
передит
Л.Мози
який ве
чергови
За
Хмельн
руїнах Г
держав
Уч
на нашу
Іві
вважати
кардин
доводит
ще до і
кампан
посольс
початк
відвіду
Зіг
України
"Найши
України
Св
прибич
Москов
в украї
внутріш
М
воцарі
всупер
Б.Хмел
магнат
Ці
привер
"значн
Разом
ставле

Розглядаючи причини "некорисної для України" Білоцерківської угоди, М.Петровський відзначив "напевно гарне становище" Б.Хмельницького відносно польського війська. Однак, на його думку, річ була не в тому, аби виграти одну битву, "яку може й можливо було виграти", а в розрахунках на тривалу війну з Польщею за умов, коли в самому козацтві не було одностайної думки щодо продовження війни й стосовно самого гетьмана. Донесення королю з України відзначали "вороже" ставлення "черні" до гетьмана⁴⁵.

На думку дослідника, Б.Хмельницький зміло обернув коротку передишку собі на користь. Він рішуче придушив "опозицію" - М.Гладкий, Л.Мозиря, А.Хмелецький заплатили головами. Випадок з М.Гладким, який вступився за повсталу проти жовнірів людину, був розцінений як черговий прояв антидемократичного настрою козацького гетьмана⁴⁶.

За нових обставин зросла роль зовнішнього фактору. Здобутки Хмельниччини суттєво змінили розстановку сил на сході Європи. На руїнах Речі Посполитої постала "сильна і зажерлива до сусідів Московська держава"⁴⁷.

У міркуваннях М.Петровського з приводу "злуки України з Московією", на нашу думку, можна виділити такі головні моменти.

Ініціатором приєднання України до Московського царства слід вважати самого Б.Хмельницького. Історик заперечив думку, згідно з якою кардинальне рішення було прийняте після Жванецької кампанії. Він доводив, що рада гетьмана із старшиною про злуку з Московією відбулася ще до походу під Жванець і переговори розпочалися ще до закінчення кампанії. Пожвавлення політики в московському напрямі засвідчило посольство С.Богдановича, відправлене до Москви наприкінці 1652 - на початку 1653 рр. Протягом 1653 р. українські послы неодноразово відвідували Московщину.

Злука з Московією в 1654 р. закріпила юридичне відокремлення України від Польщі. У 1927 р. М.Петровський повідомляв М.Грушевському: "Найшов я в друкованих джерелах за 1660 р. дані про природу злуки України з Московією, які, на мій погляд, доказують васальну залежність"⁴⁸.

Складаючи присягу цареві у Переяславі, Б.Хмельницький та його прибічники, ймовірно, розраховували не тільки на військову допомогу Московської держави у вирішенні зовнішньополітичних питань. Її втручання в українсько-польський конфлікт дало змогу старшині впритул зайнятися внутрішніми справами і, нарешті, нав'язати суспільству свою диктатуру.

М.Петровський вважав, що російське дворянство, яке від часу воцаріння династії Романових стверджувалося на державних позиціях всупереч опорі старого боярства, могло стати прикладом прибічникам Б.Хмельницького, які весь час відчували ворожість з боку польського магнатства.

Царський уряд протягом 1654-1655 рр. зробив чимало для привернення симпатій молодій українській еліті. Політику царату щодо "значних" М.Петровський визначив як "тактику поблажливих поступок". Разом з тим, на думку історика, дворянство і старшину еднало зверхнє ставлення до нижчих верств⁴⁹.

Наслідки переговорів у Переяславі були розцінені М.Петровським як успіх московської дипломатії. Дослідник спростував оповідання Самовидця, в якому повідомлялося про велику кількість бояр в Переяславі. Помилку в літописі він пояснив бажанням Самовидця піднести значення України. Принагідно відзначимо, що М.Петровський заперечив проти того, щоб сприймати прояви "роялізму" Ракушки-Романовського як свідчення його прихильного ставлення до Москви і московського царя. Дослідник кваліфікував їх як "вирази *ab usum delphini* з-за умов часу писання літопису", коли було небезпечно висловлювати неприхильне ставлення до Москви та до окремих діячів. Були визначені три головні форми висловлювання невдоволення Самовидцем як самою злукою, так і її наслідками: 1) акцентування уваги на невдалих акціях Москви; 2) підкреслення негативних впливів Москви; 3) епічна форма оповідань про участь Москви в подіях на Україні.

На підтвердження своїх спостережень М.Петровський навів декілька документальних свідчень того, що Бутурлін "тільки загрозами гнівом гетьмана і царя" домагався згоди на цю присягу⁶⁰.

Невдоволені укладенням союзом були й деякі представники козацької старшини, зокрема І.Богун, а також запорожці, "которые живут в самом Запорожье". Відверто антимосковську політику зайняло вище духовництво України. Воно не бажало змінювати суто номінальну залежність від патріарха Константинопольського на безпосереднє підкорення патріарху Московському⁶¹.

З того часу як Московська держава проголосила війну Речі Посполитій, Хмельниччина втратила останні ознаки народної, національно-визвольної війни і трансформувалась у "революцію самого Хмельницького". Москва сподівалась залучити українське козацтво до здійснення своїх планів щодо Білорусії та утвердження на Балканах⁶². Однак "значні" в купі з верхівкою міщанства також мали далекосяжні плани, зокрема, щодо виходу до Балтійського узбережжя. Українські можновладці не приховували свого небажання поступатися економічними інтересами. Суперництво старшини і дворянства посилювало негаразди українського життя тих часів. Царський уряд знайшов свою користь у провокуванні внутрішніх конфліктів в Україні. Врешті-решт, він настільки зміцнив свої позиції, що перестав рахуватися з міськими, полковими та сотенними управами⁶³.

Віленська комісія (серпень-жовтень 1656 р.) викрила небажання Москви рахуватися з політикою гетьмана, чие становище помітно похитнуло невдала Дрижипільська битва (січень 1655 р.) і виведення козацького війська з Білорусії (жовтень 1655 р.). З приводу останньої події М.Петровський зауважив, що В.Золотаренко мусив залишити посаду полковника в Ніжинському полку в зв'язку з тим, що козацьке військо відступило від Старого Бихова всупереч тодішній військовій ситуації⁶⁴.

Заслугує на увагу ще одна обставина, яку відзначив М.Петровський. Вже наприкінці 1655 р. московські спостерігачі в Україні мали відомості про погіршення стану здоров'я Б.Хмельницького⁶⁵. Невдовзі чутки про хворість гетьмана стали надбанням широкого загалу. Показово, що Самовидець вистив відповідні відомості відразу за звісткою про вмісію у Вільно⁶⁶.

Без
тасмни
його вч
політик
М.Фили
Литви
М.Груш
полковн
відокрем
знає, що
пережи
фактичн
а на Сі
В.Золот
в оточен

Вільн
Він визн
влади По
роки жи
було пос
інтереса
зі шведя
королем

Б.Х
пляком
свого ке
гетьман
Хмельн

¹ Дл
суспільст

² Вісн
С.96-103

³ Хар
3(1925) К

⁴ До
-С.536.

⁵ Гр
⁶ Пе

літописом

⁷ Гр

⁸ Сл

⁹ Пе

¹⁰ Та

¹¹ Сл

¹² Пе

¹³ Те

¹⁴ Та

¹⁵ Пе

автора літ

¹⁶ Ві

Самовидц
¹⁷ Гр

Безсумнівно, що В.Золотаренко мав бути обізнаним із сімейною таємницею. На тілі політичних подій ці знання мали вплинути на мотиви його вчинків. М.Петровський твердив, що В.Золотаренко "провадив політику свого брата"²⁷. І.Золотаренко та його радник протопоп М.Филимонович вважали за краще "не наставляти своїх голів у боротьбу Литви і Москви, пильнуючи своїх ближчих, козацьких інтересів". М.Грушевський дав високу оцінку політичним здібностям цього полковника, зазначивши, що "Сіверщина в його руках фактично відокремилася в особне політичне, адміністративне поняття. ... і хто знає, що б з цього могло вийти, коли б сіверському гетьманові судилося пережити запорозького і він не дістав би по нім булави: міг вийти фактичний поділ України не на свогобічну й тогобічну, як потім вийшло, а на Сіверщину і на Україну власиву, полудневу"²⁸. "Сваволю" В.Золотаренка, очевидно, необхідно сприймати як вияв боротьби за владу в оточенні хворого гетьмана.

Віленська комісія започаткувала новий напрям в еволюції Хмельниччини. Він визначався прагненням об'єднати українські землі й визволити їх з-під влади Польщі і протекторату Москви. Метою зовнішньої політики в останні роки життя Б.Хмельницького став союз із Швецією. Військо А.Ждановича було послане "на допомогу Ракочому і шведам" проти Польщі всупереч інтересам Москви. Аналіз зібраних відомостей про зносини Б.Хмельницького зі шведами призвів дослідника до висновку про плани "зробити Ракочого королем Польщі"²⁹.

Б.Хмельницький мав намір покласти край розбрату між "значними" шляхом запровадження спадкової влади. Але поведження старшини щодо свого керманяча і його розпоряджень визначалось очікуванням смерті гетьмана в найближчі часи. Чвари навколо Богданової булави завершили Хмельниччину.

¹ *Дмитрієнко С.В.* М.Н.Петровський як дослідник "Літопису Самовидця" // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність. - Чернівці, 1996. - С.86-87.

² *Він же.* Студентські роки М.Петровського // Сіверяцький літопис. - 1995. - №4. - С.96-103.

³ *Харлашович К.* Занеки Ніжинського Інституту Народної Освіти. Кн. I (1924). Укн. 2-3 (1925). Кн. 4-5 (1925). Кн. VI (1926). Кн. VII (1927) // Україна - 1928. - Кн. 4. - С.146.

⁴ Дослідник Самовидця (Пам'яті М.Н.Петровського) // Україна. - Париж, 1952. - Ч. 7. - С.536.

⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т. VIII. - Ч. II. - К., 1995. - С.80-84.

⁶ *Петровський М.* Нариси історії України XVII - початку XVIII століть (Досліддя над літописом Самовидця). - Х., 1930. - С.191, 198, 199.

⁷ *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т. VIII. - Ч. II. - С.165.

⁸ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. - К., 1993. - С.67.

⁹ *Петровський М.* Вказ. праця. - С.190.

¹⁰ Там само. - С.7.

¹¹ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Вказ. праця. - С.91.

¹² *Петровський М.* Вказ. праця. - С.7-8.

¹³ Там само. - С.7.

¹⁴ Там само. - С.90.

¹⁵ *Петровський М.* До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського). - К., 1926. - С.11.

¹⁶ *Він же.* Нариси історії України XVII - початку XVIII століть (Досліддя над літописом Самовидця). - С.90.

¹⁷ *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т. VIII. - Ч. III. - С.9.

- ¹⁸ *Сарбей В.Г., Шандько Г.К.* Владатний радянський історик (Життєвий шлях М.Н.Петровського) // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура. - К., 1986.
- ¹⁹ *Петровський М.* Надання м.Нижину магдебурзького права у 1625 р. // Чернігів і Північне Лівобережжя. - К., 1928. - С.301.
- ²⁰ *Грушевський М.* Вступ // Чернігів і Північне Лівобережжя. - К., 1928. - С.VII.
- ²¹ Літопис Самовидця. - К., 1971. - С.57.
- ²² *Петровський М.* Нариси історії України XVII - початку XVIII століть (Дослід над літописом Самовидця). - С.203.
- ²³ *Він же.* Максим Кривоніс. - К., 1944. - С.3, 5, 8.
- ²⁴ *Він же.* Нариси історії України XVII - початку XVIII століть (Дослід над літописом Самовидця). - С.202, 208.
- ²⁵ *Смалій В.А., Степанков В.С.* Вказ. праця. - С.111-112.
- ²⁶ *Петровський М.* До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушка Романовського). - К., 1926. - С.11.
- ²⁷ Там само. - С.11.
- ²⁸ *Петровський М.* Нариси історії України XVII - початку XVIII століть (Дослід над літописом Самовидця). - С.202-203.
- ²⁹ *Он же.* Воссоєдинення українського народу в єдином Советском Украинском государстве. - М., 1944. - С.30.
- ³⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т.VIII. - Ч.III. - С.135.
- ³¹ *Винар Л.* Сидуси епох. - Дрогобич, 1992. - С.203.
- ³² *Петровський М.* Нариси історії України XVII - початку XVIII століть (Дослід над літописом Самовидця). - С.109-110.
- ³³ *Він же.* Українські діячі XVII віку. I. Тиміш Циквора // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. - Кн.24. - К., 1930. - С.79; *Він же.* Українські діячі XVII віку. II. Роман Ракушка-Романовський // там само. - Кн.26. - К., 1931. - С.85, 93.
- ³⁴ *Він же.* До історії державного устрою України XVII віку. - Ніжин, 1931. - С.166.
- ³⁵ *Литвинський В.* Твори. - Т.2. - Філадельфія, Пенсільванія, 1980. - С.39.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ *Петровський М.* Нариси історії України XVII - початку XVIII століть (Дослід над літописом Самовидця). - С.93.
- ³⁸ *Він же.* З історії класової боротьби на Україні в XVII столітті. - Ніжин, 1932. - С.23.
- ³⁹ *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т.VIII. - К., 1995. - С.269.
- ⁴⁰ *Петровський М.* До історії державного устрою України XVII віку. - Ніжин, 1931.
- ⁴¹ *Він же.* Нариси історії України XVII - початку XVIII століть (Дослід над літописом Самовидця). - С.207, 209.
- ⁴² *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т.IX. - Ч.1. - К., 1991. - С.17.
- ⁴³ *Петровський М.* Надання м.Нижину магдебурзького права у 1625 р. - С.311.
- ⁴⁴ *Багалій Д.* Історія Слобідської України. - Х., 1990. - С.25.
- ⁴⁵ *Петровський М.* Про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушка-Романовського). - С.20-21.
- ⁴⁶ *Він же.* Нариси історії України XVII - початку XVIII століть (Дослід над літописом Самовидця). - С.98.
- ⁴⁷ Там само. - С.8.
- ⁴⁸ Центральний державний історичний архів України (м.Київ). - Ф.1235. - Спр.692. - Арх.33в.
- ⁴⁹ *Петровський М.* З історії класової боротьби на Україні в XVII столітті. - С.25.
- ⁵⁰ *Він же.* Нариси історії України XVII - початку XVIII століть (Дослід над літописом Самовидця). - С.129, 222-223.
- ⁵¹ Там само. - С.222.
- ⁵² *Він же.* До біографії І.Богуна // Записки ІНУ. - Ніжин, 1930. - С.55.
- ⁵³ *Він же.* Надання м.Нижину магдебурзького права у 1625 р. - С.312.
- ⁵⁴ *Він же.* Українські діячі XVII віку. II. Роман Ракушка-Романовський. - С.185.
- ⁵⁵ *Смалій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. - С.185.
- ⁵⁶ Літопис Самовидця. - С.73.
- ⁵⁷ *Петровський М.* Українські діячі XVII віку. II. Роман Ракушка-Романовський. - С.185; *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т.IX. - Кн.2. - К., 1997. - С.1153, 1157-1158.
- ⁵⁸ *Петровський М.* Нариси історії України XVII - початку XVIII століть (Дослід над літописом Самовидця). - С.234.
- ⁵⁹ Там само.

Черні
систе
пов'яз
- поч
П.М.Д
Орган
найбі
у після
ти УР
стацио

С
давни
керівн
проділ
історі
темою
Полні
дослід
1952 т
Н
дослід
на схід
у верх
(Д.Т.Б
Ф.Б.К
дослід
Внасл
практи

Т
участ
археол
Архес
провод
вивчал
обстея
непра
на осн
укріпл
типом
не вил
виягле

**ДАВИД ІСАКОВИЧ БЛІФЕЛЬД - ДОСЛІДНИК
ДАВНЬОРУСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ЧЕРНІГІВЩИНИ**

Археологічні пам'ятки кінця I - початку II тис. н.е. на території Чернігово-Сіверської землі вивчаються понад 100 років. Початок систематичних досліджень старожитностей Чернігівського Подесення пов'язаний з іменем Д.Я.Самоковасова (70-ті рр. XIX ст.). Наприкінці XIX - початку XX ст. В.Б.Антонович, М.Ю.Бранденбург, С.А.Гатлук, П.М.Добровольський, Д.Я.Самоковасов досліджували покривні Любеча, Оргоща та курганні старожитності Новгород-Сіверського Полісся. Новий, найбільш плідний етап у вивченні давньоруських пам'яток окреслюється у післявоєнні роки, коли численні експедиції Інститутів археології АН СРСР та УРСР починають проводити тут суцільні археологічні обстеження та стаціонарні розкопки.

Серед археологічних експедицій, які займалися вивченням пам'яток давньоруської доби на Чернігівщині, можна виділити експедиції під керівництвом Давида Ісаковича Бліфельда (1908-1966 рр.). Д.І.Бліфельд приділяв значну увагу вивченню давньоруських міст, їх економіки, культури, історичної топографії та соціального складу населення. Але провідною темою його досліджень були ранньофеодальні могильники Середнього Подніпров'я. В статті пропонується розглянути результати археологічних досліджень Д.І.Бліфельда на території Чернігівської області в 1948, 1949, 1952 та 1956-1958 рр.

Необхідно відзначити деяку нерівномірність в охопленні археологічними дослідженнями території Північного Лівобережжя. Більше уваги було звернуто на східну частину цієї території - дослідження проводилися в основному у верхній та середній течіях головних артерій: Десни, Сейму, Сули, Ворскли (Д.Т.Березовець, С.С.Березанська, М.В.Воеводський, Ф.В.Лучицький, Ф.Б.Копилов). Західні ж райони, безпосередньо Придніпровську смугу, досліджено значно менше (Ф.Б.Копилов, О.О.Попко, Я.В.Станкевич). Внаслідок цього археологічні пам'ятки цієї частини Лівобережжя були практично не вивчені.

Тому, першим завданням Деснянської експедиції ІА АН УРСР за участю Чернігівського історичного музею полягало у виявленні археологічних пам'яток різних епох та їх систематичному вивченні. Археологічні дослідження Лівобережжя, зокрема Чернігівщини, проводились, головним чином, по великих річках - численні їх притоки вивчалися дуже мало. Скласти уяву про заселення цього регіону без обстеження Десни було б неможливо. До того ж ця обставина давала несправильне уявлення про характер давньоруських поселень. Оскільки на основній водній артерії навколо великих міст частіше зустрічаються укріплені поселення - городища, то склалося враження, що основним типом давньоруського поселення є саме городище. Відкриті селища зовсім не вивчалися. Звідси другим завданням Деснянської експедиції було виявлення характеру давньоруських сільських поселень, так би мовити,

периферії, районів більш-менш віддалених від основних міських центрів і головної водної магістралі - Десни. При цьому малося на увазі виявити і характер могильних пам'яток при сільських поселеннях¹.

Здійснити ці завдання планувалось протягом кількох років шляхом планомірного і більш-менш загального вивчення розвідками і в звичній мірі - стаціонарними розкопками басейну Десни до впадіння Сейму. Першим районом таких досліджень була обрана територія на північ від Чернігова, басейн двох притоків Десни - Білоуса і Стрижня.

Обраний район за своїми розмірами невеликий і має в географічному відношенні, до певної міри, замкнутий характер: з півдня обмежує Десна, з півночі і сходу - два великих болота - Перисте і Замглай, з заходу - Дніпро. Річкова мережа дуже густа і складається з дрібних річок. Дві з них - Стрижень і Білоус - праві притоки Десни, що течуть з півночі на південь, і були основним районом робіт археологічної експедиції 1949 р.

Як показало обстеження, основна маса поселень на Білоусі в часи Давньої Русі була відкритими селищами. Городищ тут лише два: в гирлі Білоуса біля с.Гущина та у верхів'ях ріки, біля с.Рогоща, на відстані 30 км одне від одного. Таким чином Д.І.Бліфельд прийшов до висновку, що на відміну від району безпосередньо навколо Чернігова, по Десні, де багато городищ, по дрібних річках розташовувались сільські відкриті селища. Між ними виникали лише поодинокі городища, які відігравали, очевидно, роль замків. Внаслідок проведених тут розвідок та розкопок були виявлені археологічні пам'ятки різних часів, головним чином доби Київської Русі.

На північній околиці с.Новий Білоус було зафіксовано могильник з 12 насипів. Серед розкопаних курганів у 2-х виявлені рештки давніх поховань за обрядом трупоспалення на місці та 1 кенотаф. За поховальним інвентарем (горщики, уламок ножа, бронзова квадратна застібка, серцевидна прорізна бляшка) вони датуються X ст. Могильник з 10 курганів був зафіксований на західній околиці с.Копівка, в якому розкопано найбільший курган, під насипом якого виявлено поховання з групопокладенням у могильній ямі. Курганні групи були зафіксовані на околицях сіл Старий Білоус та Рудка².

На правому березі р.Білоус на західній околиці с.Табайка експедицією Д.І.Бліфельда були продовжені дослідження Табайвського некрополя (М.Т.Константинович, 1878 р.; П.М.Добровольський, 1904 р.). На території кладовища розкопано 2 насипи, та ще 3 - в ур.Волотуха. В усіх курганах були виявлені поховання за обрядом трупоспалення на стороні з фіксацією речового матеріалу. Це дозволило Д.І.Бліфельду зробити висновок про характер Табайвських курганів, що вони мають багато спільного з курганами Шестовицького, Чернігівського, Гньозлівського могильників і можуть бути датовані кінцем IX - початком X ст.³

Серед поховального інвентаря особливу увагу Д.І.Бліфельда привернула ливарна формочка, яка була розрахована на виготовлення не одного певного предмету, а ряду предметів одночасно. Ним визначено, що для вироблення табайвської ливарної форми потрібно було близько 10 інструментів, враховуючи тільки ті, без яких не могла виконуватись та чи інша операція⁴.

Крім того, Д.І.Бліфельд провів розкопки на городищі біля с.Рогоща, яке розташоване на лівому березі р.Білоус проти с.Табаївка. На площі 312 кв.м досліджено 2 житла-напівземлянки, які за речовим матеріалом датуються IX-X ст. та XII-XIII ст., а також господарські комплекси XII-XIII ст. Це дозволило йому зробити висновок, що Табаївський могильник, безперечно, був покинутий мешканцями городища літописного Оргоща, заснованого у IX-X ст.³

Під час розвідок у цьому регіоні Д.І.Бліфельдом були відкриті давньоруські поселення біля сіл Старий та Новий Білоус, Юр'ївка. Обстежено городище та селище в ур.Ялівщина, що на північній околиці Чернігова. На городищі проведено шурфовку. Отримані матеріали навели Д.І.Бліфельда на думку, що городище виконувало функцію фортеці, блокуючи водний шлях до Чернігова по р.Стрижень.⁴

Увагу дослідника привернули давньоруські пам'ятки біля с.Шестовитя, що їх ще у 20-х рр. XX ст. розпочав вивчати П.І.Смолічев (42 насипи)⁵. У 1946-1947 рр. в ході робіт експедиції під керівництвом Я.В.Станкевича та І.І.Ляпушкіна було досліджено, відповідно, ще 7 та 1 кургани⁶. Але найбільш значними виявилися результати досліджень саме експедиції під керівництвом Д.І.Бліфельда в 1948, 1956-1958 рр.

Протягом чотирьох польових сезонів в семи курганних грудах Шестовицького могильника було розкопано 98 насипів, що дозволило простежити майнову і соціальну диференціацію як рядового населення, так і багатих дружинників, які належали до панівного класу ранньофеодального суспільства Київської Русі, та розробити класифікацію дружинних поховань. Аналіз поховальних обрядів та речового матеріалу дали можливість Д.І.Бліфельду заперечити думку про "норманські колонії" на Русі, зробити висновок, що давньоруська дружина набиралася переважно з місцевого слов'янського населення⁷. Крім того, дослідник провів незначні розкопки на городищі в ур.Коровель, де зафіксував 2 напівземлянкові житла IX-X ст., які хронологічно відносять до поховальним пам'яткам⁸. Загалом, завдяки розкопкам Д.І.Бліфельда Шестовицький могильник став всесвітньо відомою середньовічною пам'яткою і значною мірою являє собою унікальні поховальні старожитності Давньої Русі.

Звертався Д.І.Бліфельд і до вивчення курганного некрополя Чернігова. Так, у 1952 р. експедиція ІА АН УРСР за участю Державного Ермітажу та Чернігівського історичного музею провела розкопки курганної групи на "Старому кладовищі з Берізках" (у 1908 р. Д.Я.Самоквасов розкопав тут 9 насипів). Було досліджено 11 курганів: 5 - за обрядом групоспалення на місці, 3 - трупокладення в ямах та 3 кенотафи, які за поховальним обрядом та інвентарем датуються X ст. Всі кургани досліджувались на знос.

На кострищах 3-х курганів були зафіксовані залишки поховальних конструкцій та рештки парних поховань з конем. Цікавим виявилось поховання дружинника в зрубі (курган №17), де за східною стінкою зруба лежали скелети двох коней та слуги-раба. Був зібраний значний і різноманітний інвентар, представлений рештками сагайдака, бойовою сокирою, кістяними обкладинками лука, наконечниками стріл, ромбовидними

бляшками місцевого виробництва, окрім того - жіночі прикраси. Дослідник зробив висновок, що в цьому кургані був похований варязький дружинник, який знаходився на службі у чернігівського князя. Крім того, на думку Д.І.Бліфельда, наявність багатих дружинних поховань в цьому регіоні Чернігова дає підстави вважати, що ця курганна група була залишена населенням великої боярської вотчини на околиці древнього Чернігова, укріплений двір якої знаходився десь поблизу на крутих схилах р.Стрижень¹¹.

В експедиціях Д.І.Бліфельда набували досвіду та вміння вести археологічні розвідки, проводити розкопки на різних типах пам'яток співробітники Чернігівського історичного музею М.А.Полудренко (Черепинська) та І.І.Сдомаха. Результати досліджень Д.І.Бліфельда на терені Чернігівщини опубліковані, звіти знаходяться в Науковому архіві Інституту археології НАН України і використовуються для реконструкції подій часів Давньої Русі на території нашого краю.

¹ Бліфельд Д.І. Звіт про роботу Деснянської археологічної експедиції 1949 р. // НА ІА НАН України. - 1949/7. - №1054. - С.2.

² *Він же*. Деснянська археологічна експедиція 1949 р. // Археологічні пам'ятки. - К., 1955. - Т.5. - С.12-15.

³ Там само. - С.17-20.

⁴ *Він же*. До питання про ремесло та ремісників у Київській Русі // Археологія. - К., 1954. - Т.ІХ. - С.31-33.

⁵ *Він же*. Деснянська археологічна експедиція 1949 р. // Археологічні пам'ятки. - К., 1955. - Т.5. - С.15-16, 20.

⁶ Там само. - С.14.

⁷ Смолиць І.І. Розкопки сиверянських могил в с.Шестовиті на Чернігівщині влітку 1925 р. // Україна. - 1926. - Кн.І. - С.178-180; *Він же*. Подвійні поховання Х ст. коло Шестовиті на Чернігівщині // Занески Чернігівського наукового товариства. Праці історико-краєзнавчої секції. - Чернівці, 1931. - Т.І. - С.56-64.

⁸ Станкевич Я.В. Шестовицька археологічна експедиція 1946 р. // Археологічні пам'ятки. - К., 1949. - Т.1. - С.50-53; *Литвишин І.І.* Дослідження Дніпровської лівобережної експедиції 1947-1948 рр. // Археологічні пам'ятки. - К., 1952. - Т.3. - С.298.

⁹ Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиті. - К., 1977. - 234 с.

¹⁰ *Він же*. Дослідження у Шестовиті // Археологічні пам'ятки. - К., 1952. - Т.3. - С.123-231.

¹¹ *Він же*. Давньоруський могильник в Чернігові // Археологія. - К., 1965. - Т.18. - С.105-138; *Він же*. Отчет о раскопках в Чернигове могильника в урочище "Березки" в 1952 г. // НА ІА НАН України. - 1952/11. - №2011. - С.69.

3-п

Михайло

широков

нагоро

М.М.Га

О.С.Пуг

на Сум

і Білоп

духовно

виклада

"Рада",

Гальков

Лебедин

археоло

Як

"Сербск

Історич

"Борьба

1913) та

Навіть

перевид

подальш

Про

Це, по-

друге, ли

Міністер

перетвор

міністерс

справі. З

С.О.Кон

керівницт

процес).

Микола

педагогіч

Литне пер

після Льв

Харьківс

науковця.

Под

стило ап

сучасну "

Йдеться у

Упо

області ге

П. П. П.

ДО БІОГРАФІЇ МИКОЛИ МИХАЙЛОВИЧА ГАЛЬКОВСЬКОГО

З-поміж літераторів і науковців початку ХХ ст., постать Миколи Михайловича Гальковського¹ і понині залишається маловідомою не тільки широкому загалу, але і науковцям. Проте свого часу його твори відзначалися нагородами поважних в Росії наукових установ. У 1901 р. праця М.М.Гальковського "Сербский народный эпос" була удостоєна премії ім. О.С.Пушкіна Російської Академії наук. Його твори друкувалися не лише на Сумщині (Суми, Лебедин), але й у Москві. Він очолював Лебединську і Білопільську чоловічі та Білопільську жіночу гімназії, викладав у Сумському духовному училищі. Незважаючи на свою проурядову позицію щодо мови викладання у школі, про що писала тогочасна українська преса (газета "Рада", 1909, 6 грудня), Лютневу революцію 1917 р. зустрів прихильно. Гальковський активно займався громадською роботою - був гласним Лебединського земства, членом місцевого учительського союзу, здійснював археологічні дослідження.

Як науковець Микола Михайлович став відомим завдяки працям "Сербский народный эпос" (1897), "Наказной гетьман Полуботок. Исторический очерк" (1909), "Петр Великий в родной поэзии" (1909), "Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси" (у 2 томах, 1913) та ін. Він був автором навчальних посібників і поетичних збірок. Навіть за радянських часів окремі наукові праці і поетичні твори перевидавалися. На жаль, упоряднику наведених нижче документів подальша доля науковця невідома.

Пропоусмо кілька листів і документів, в яких мова йде про Гальковського. Це, по-перше, особисті листи друзів і колег до Миколи Михайловича, по-друге, листування місцевої меценатки книжни Ю.П.Хілкової з чиновниками Міністерства Народної Просвіти і Харківського навчального округу про перетворення Білопільського чоловічого приватного навчального закладу на міністерську гімназію. В них мова йде і про діяльність Гальковського у цій справі. З документів випливає, що між білопільським міським головою С.О.Кононенком і М.М.Гальковським виникли непорозуміння щодо керівництва гімназіями (спроби міського голови втручатися у навчальний процес). Хронологічно документи охоплюють період 1911-1913 рр., коли Микола Михайлович працював директором Лебединської гімназії, очолював педагогічну раду Білопільської гімназії, а потім знову переїхав до Лебедина. Лише передостатній документ (16) датується березнем 1917 р., тобто одразу після Лютневої революції. В останньому документі йдеться про виявлені у Харківській державній науковій бібліотечі ім.В.Г.Короленка твори поета і науковця.

Подані нижче документи друкуються вперше з повним збереженням стилю авторів. Публікатор у текстах змінив лише тогочасну літеру "і" на сучасну "и". До листів додаються примітки щодо осіб, назв і подій, про які йдеться у текстах. Уточнення упорядника подаються у квадратних дужках.

Упорядник щиро вдячний працівникам Державного архіву Сумської області та Подільці Надії Степанівні за допомогу у підготовці цієї публікації.

Передмова, упорядкування і примітки *В.М.ВЛАСЕНКА*

Док. 1 (лист)

Попечитель
Харьковского Учебного
Округа
5 марта 1911 года
№ 4213

Ваше Сиятельство
Глубокоуважаемая
Юлия Петровна?

По поводу Вашего письма от 21 февраля сего года, спешу уведомить Вас, что вопрос о предоставлении прав правительственной гимназии Белополюскому частному учебному заведению 1 разряда будет разрешен не позже будущего года. Согласно постановлению Министерства Народного Просвещения это дело будет внесено в смету Министерства 1912 г. будем надеяться, что оно благополучно пройдет по всем инстанциям. Во всяком случае я сделал все, что от меня зависит, для того, чтобы скорее устроить это дело, в котором Вы и все жители города принимают столь близкое участие. Я очень рад, что в лице заведующего Гальковского мне удалось дать Вам во всех отношениях опытного педагога и руководителя. Если указанный мною срок Вам покажется, быть может, несколько отдаленным, то прошу не упускать из виду, что в деле предоставления прав правительственных учебных заведений частным учебным заведениям в Округе соблюдается известная очередь, которой мы безусловно связаны, и для принятия на средства казны в 1911 г. ряд учебных заведений Министерством уже намечен.

Примите уверение в моем глубоком почтении и искренней преданности Вам покорнейший слуга П. Соколовский?

ДАСО. - Ф.571. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.15. Рукопис. Оригинал.

Док. 2 (посвідчення)

Удостоверение

Сим удостоверяю во-первых, что по заявлению Коллежского Советника Николая Михайловича Гальковского, живущего в г.Белополюе, Сумского уезда, полученному по почте 7 Марта 1911 года мною, Андреем Андреевичем Перекрестовым, Лебдинским Нотариусом, в конторе моей, в г.Лебедян, 1 части, в доме Ивана Овчарова, я, предъявляя крестьянину Алексею Гавриловичу Солодовникову, живущему в г.Лебедян означенное заявление следующего содержания: Его Высокоблагородию Господину Лебдинскому Нотариусу Андрею Андреевичу Перекрестову, Коллежского Советника Николая Михайловича Гальковского, живущего в гор. Белополюе. Заявление. Прошу Вас, господин Нотариус, сделать от моего имени крестьянину Алексею Гавриловичу Солодовникову, имеющему в городе Лебедян типографию, заявление нижеследующего содержания: "Милостивый государь, Алексей Гаврилович! 17 августа 1910 года мною с Вами был заключен договор об издавании Вами книги моих рассказов в

копиче
пользу
печата
600 э
ниже
мне 60
Вами э
предья
то когд
дела
честь п
каково
и во-в
ответ:
что ни
Господ
отпеча
получе
послан
А.Г.С
двенад
/п

ДАСО. -

М
заведе
Вашег
преобр
и внес
мужск
Петерс
кредит
Попеч
проме
Госуда
к разс
гимназ
Белопо
если у

количестве 1200 - экземпляров, из которых 600 должны поступить в мою пользу и 600 экземпляров в пользу Вашу. Так как Вы, окончив эту книгу печатанием, до сих пор не выполнили условий договора о выдаче мне 600 экземпляров, то покорнейше прошу Вас дать мне ответы на нижеследующее: 1. Почему вы окончив книгу печатанием, не выдаете мне 600 экземпляров ее, как то условлено в договоре? 2. Представлена ли Вами эта книга инспектору по делам печати, когда - какого числа и месяца предъявлена и какому именно инспектору? 3. Если книга представлена, то когда - какого числа и месяца последовало со стороны инспектора по делам печати разрешение на выпуск книги. Об этом сообщении имею честь просить вас Господни Нотариус, выдать мне удостоверение, прислав какое по адресу: Гор. Белополье, Харьковской губ. марта 4 дня 1911 года и во-вторых, что на означенное заявление Солодовников дал следующий ответ: "1911 года Марта 11 дня, заявление это я читал при чем отвечаю что никакого договора о времени отпечатания и сдачи книги у меня с Господином Гальковским не было и что экземпляры книги мною уже отпечатаны но из типографии не могут быть выпущены впрямь до получения разрешения инспектора по делам печати какое разрешение послано мною Инспектору в Феврале месяце или в первых числах Марта А.Г.Солодовников. Тысяча девятсот одиннадцатого года Марта двенадцатого дня. По реестру №468".

/печатка/

Нотариус А.А.Перекрестов

ДАСО. - Ф.571. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.16-17. Рубрик. Оригинал.

Док. 3 (лист)

Ваше Сиятельство
Милостивая Княгиня
Юлия Петровна

Мы, родители учащихся в Белопольском мужском частном учебном заведении 1-го разряда, переживаем крайне тревожные дни. Вследствие Вашего ходатайства, Министерство Народного Просвещения решило преобразовать наше безымянное учебное заведение в казенную гимназию и внесло в смету соответствующие кредиты на содержание Белопольской мужской гимназии. Но в последнее время распространился идуший из Петербурга слух, что в Министерстве происходит задержка утверждения кредитов на Белопольскую гимназию вследствие непредоставления Попечителем Харьковского Учебного Округа каких то сведений. Это промедление может иметь весьма тяжкие последствия, так как Государственная Дума в самом непродолжительном времени приступит к рассмотрению сметы Министерства Народного Просвещения, и наша гимназия может не попасть в список. Что же будет с нашими детьми... В Белополье обучается 150 учеников. Что с ними делать, куда их девать, если у нас не будет казенной гимназии.

Ваше Сиятельство, обращаемся к Вам со всепокорнейшей просьбой: побывайте в Министерстве Народного Просвещения и похлопочите о казенной гимназии в г.Белополье. Если в Министерстве нет необходимых бумаг от Попечителя Соколовского, не откажите пожалуйста написать ему. Наша надежда только на Вас. Вы так много потрудились для нас. Покорнейше просим Вас довести это дело до конца, чтобы у нас гимназия была открыта в настоящем 1912 году.

Искренне признательные родители учащихся в Белопольском мужском частном учебном заведении 1-го разряда.

ДАСО. - Ф.571. - Оп.1. - Спр.1. - Арх.40-40зв. Рукопис. Оригинал.

Док. 4 (лист)

Ваше Превосходительство
Милостивый Государь
Павел Эмильевич!

Мы, родители учащихся в Белопольском мужском частном учебном заведении 1-го разряда, приносим Вам чувство глубочайшей признательности за дарование прав казенной гимназии нашему безправному учебному заведению. Отныне мы спокойны за судьбу своих детей, теперь конем опасениям, что какая либо случайность лишит возможности наше подрастающее поколение получить правильное и законченное образование в родном городе.

Примите нашу искреннюю благодарность и за назначение заведующим учебным заведением Николая Михайловича Гальковского, который опытной и верной рукой прочно поставил у нас учебно-воспитательное дело. Решаемся обратиться с всепокорнейшей просьбой к вашему Превосходительству о назначении Гальковского и директором новой гимназии Белопольской для пользы и процветания последней, за что мы и дети наши Вам вечно будем благодарны.

П.Геневский	Ф.Пивоваров
Г.Клиторов	В.В.Яковлев
И.Сигаев	М.Утевский
М.Дубовик	священник Андрей Люминарский
Земский врач К.Пудиков	Ив.Коваленко
Ф.В.Хацько	А.П.Литман
А.М.Коломицев	М.Пономаренко
Священник Павел Лысенко	священник К.Илларионов
П.Ведрицкий	Н.Бородзич
И.Гончаров	В.Грабовский
[нерозб.]	Ив.Скляренко
Ив.Неонет	А.Верчик
Воронка	Е.Демидов
Л.Юхлевич	Ф.Булат
И.Потапов	М.Кобина
Г. ф. Гронвальд	Л.Согина
А.Гусенко	

ДАСО. - Ф.571. - Оп.1. - Спр.1. - Арх.60-60зв. Рукопис. Оригинал.

Док. 5 (лист)

Многоуважаемый
Николай Михайлович

Володя заболел, вчера температура была 38 и 7, сегодня приехали доктора. Вчера получил из Питера письмо, в котором пишут: "с отпуском кредита для Вашей мужской гимназии опять неблагополучно. Почему то попечитель Харьковского учебного округа тормозит все дело, я был во вторник и получил официальную справку, что в виду задержки в [нерозб.] названным выше попечителем и утверждение кредита задерживается". На этой неделе обещаю получить более подробную справку и прислать таковую.

Готовый к услужению
уважающий Вас

[Яковлев]

29 января 1912 г.

ДАСО. - Ф.498. - Оп.1. - Спр.2. - Арх.2-3. Рукопис. Оригинал.

Док. 6

В 1672 номере газеты "Утро" за 13 июня была помещена заметка под заглавием: "Из Белополья, Харыс. губ. Воинственный педагог". Эта заметка содержит недостаточно верные изъяснения договоров.

1. В заметке Гальковский назван "заведующим городским училищем", на самом же деле он состоит заведующим частным учебным заведением первого разряда (безправная гимназия), которое в июле настоящего года переходит в казенную гимназию.

2. Заметка дает неверные сведения, утверждая, что обвинение в нанесении оскорбления словом подтвердилось: суд установил полную невиновность Гальковского.

3. Сообщая, что суд оправдал Гальковского, автор заметки почему-то умалчивает, что жалоба на Гальковского признана недобросовестной.

4. Сообщая, что дело перенесено в съезд, корреспондент также умалчивает, что обвинитель из нападающей стороны перешел в оборонительное положение: Гутнер. проект съезда в оправдательном приговоре судьи отвергнут признан недобросовестным.

5. Хочется упомянуть о "протоколе", "засвидетельствованном городским головой". Оказывается в Управе составлен был "протокол", что Гальковский говорил там очень громко. Содержание этого протокола очень любопытно и, несмотря на то, что "протокол" составлен в Управе и написали, что хотели, содержание "протокола" говорит не в пользу белопольских обычаев и нравов... Не даром автор заметки умалчивает о содержании "протокола", а фигура умалчания, как мы видели, употребляется неспроста. Кононенко уже пытался использовать "протокол", по [его] жалобе на Гальковского найдена незаслуживающей внимания и обставлена без всяких последствий.

6. В заметке Гутнер назван "пом. прис. пов.", т.е. помощником присяжного поверенного. Это неверно: такого звания Гутнер не имеет и по своему образованию иметь не может, и вообще с официальной адвокатурой упомянутое лицо ни в каких отношениях не состоит.

ДАСО. - Ф.498. - Оп.1. - Спр.2. - Арх.15. Рукопис. Оригинал.

Док. 7 (лист)

Многоуважаемый
Николай Михайлович

От всей души поздравляю Вас с состоявшимся назначением. Дай бог Вам успешно царствовать на страх врагам.

Что касается назначений, то дошита состоится лишь в пятницу, 5-го. Прошу это согласно Вашим всем желаниям и представлениям.

Теперь Вам необходимо приехать в Харьков благодарить Попечителя. Мой привет Федорову и Мокринову.

Уважающий Вас М.Архангельский⁴

8 окт. 1912 г.

г.Харьков.

P.S. Бумаги касающиеся назначения пришлют Вам на днях, я приплет меры, чтобы их поскорее написали и дали подписать.

ДАСО. - Ф.498. - Оп.1. - Стр.2. - Арк.4. Ручкопис. Оригинал.

Док. 8 (лист)

Многоуважаемый
Николай Михайлович

Что это вы делаете с почтенной старушкой-начальницей⁵. Она очень обижается Вашим обращением с нею: не дайте ей высказаться на совете и даже кричали на нее, когда она не соглашается с вашим мнением. Помилуйте!

Вы еще пишете такие прекрасные вепи, что ими можно зачитаться, а не расположите в себе ужасливую и спокойную Надежду Федоровну. Будьте любезны постарайтесь загладить обиду. Я надеюсь, что Вы мне доставите это удовольствие. Я ожидаю возвращения г-на Попечителя, чтобы обсудить с ним вместе и принять некоторые меры против выступления Городского Головы против Вас. По-видимому он не хочет оставить Вас в покое, но я полагаю, обожжется.

До свидания. Еще раз прошу Вас уладить отношения с начальницею. Это важно и для надлежащего исправления дела Городского Головы.

Пользуюсь случаем засвидетельствовать свое почтение.

4.П.13.

В.Шихов⁶.

ДАСО. - Ф.498. - Оп.1. - Стр.2. - Арк.5. Ручкопис. Оригинал.

хозяйн
недел
библи
от спе
Откры
между
были
янаде
себя С
летом
буду о

Д

Вашн

ДАСО.

Г
присл
опред
Харьк
типа д
общес
прием
женсь
магем
на ат
Грегор
вообш
сейчас
прибл

ДАСО.

Док. 9 (лист)

Воскресенск 4.II.1913.

Дорогой Николай Михайлович,

Как Вам живется в Белополье? Вель Вы, кажется, теперь уже полный хозяин в гимназии? Я теперь живу в Воскресенске, а в Москву езжу 4 раза в неделю на лекции и практические занятия. Здесь служит моя жена в библиотеке имени А.П.Чехова, которая существует на средства, получаемые от спектаклей, членских взносов, субсидия (небольшой) от земства и города. Открыта в апреле прошлого года. Мне бы хотелось, чтобы в этой библиотеке между многими другими произведениями были бы и произведения моего бывшего учителя. Если у вас есть лишние экземпляры всех Ваших трудов, то я надеюсь, что Вы подарите по одному экземпляру библиотеке. Как чувствует себя Серафима Андреевна, Таня, Людмила, Коля, Всеволод и Леля? Если Вы летом будете в Москве, то заезжайте ко мне. От Москвы очень недалеко. Я буду очень рад Вас видеть. Пишите.

Адрес: г.Воскресенск, Моск. губ.

Библиотека-читальня имени А.П.Чехова

С.И.Горошко.

До свидания. Желаю всего наилучшего. Шлю сердечный привет всем Вашим. Не видали ли Коли и Сережи Иванущенко.

Ваш Степан.

ДАСО. - Ф.498. - Оп.1. - Спр.2. - Арх.6-7. Рухолис. Оригінал.

Док. 10 (лист)

25 июля 13 г.

Многоуважаемый Николай Михайлович!

Позвольте принести Вам свою искреннюю благодарность за присланные Вами ваши печатные труды и сообщить относительно определения Вашей дочери в одно из Харьковских учебных заведений. В Харькове, насколько мне известно, есть одно учебное заведение смешанного типа для мальчиков и девочек по программе мужских гимназий, это гимназия общества трудящихся женщин, но в это учебное заведение в старшие классы приема нет. Могу Вам посоветовать определить Вашу дочь в 2-ю Харьковскую женскую гимназию⁷ и взять специальность по французскому языку и математике, тогда она будет подготовлена до некоторой степени к экзамену на аттестат зрелости по математике. Затем рекомендую гимназию Грегорцевич⁸, где есть и пансион и где хорошо поставлено преподавание вообще и в особенности по французскому языку. Относительно квартиры сейчас трудно сказать, но полагаю, что не трудно будет найти таковую, когда приблизится время экзаменов.

Всегда готовый к услугам

[Д.Кутневич⁹]

ДАСО. - Ф.498. - Оп.1. - Спр.2. - Арх.8-9. Рухолис. Оригінал.

Док. 11 (лист)

Пишу Вам, Николай Михайлович и Коля, из Самарской губ. Приехала сюда, чтобы отдохнуть самой и навеситить Лено, который вот уже 2 месяца, как тут живет.

Живу в степи, но у нас уж тянутся отроги Урала, т. е. тут уж красивые, холмисто, да и деревья встречаются, даже целые рощицы. Уже жарко. Я ем, пью кумыс, гуляю, купаюсь, принимаю соли. ванны; одним словом: делаю все, что захочется. Думаю прожить здесь месяц, а потом поеду домой, но по Волге и с остановками у знакомых и родных; так, думаю, заехать в Казань к Бенеманским, в Нижний к сестре Н. Гавр. Если хватит и время и финансов, то поеду, пожалуй, по Каме. Но это вряд-ли осуществится, пл. образом потому, что поеду с Леной, а для него, пожалуй, это будет трудно. Сейчас вполне отдыхаю и равно ничего не делаю, даже мало думаю — лень, да жарко.

А вот почему Вы, никто ничего не напишите о себе? Разве я чем Вас обидела?¹⁰ Совсем не знаю, чем могла бы Вас обидеть! Чем же еще объяснить Ваше молчание? Николай Михайлович еще черкнул пару слов к Пасхе, а уж Коля поменялся черкнуть даже простую открытку. Чем его прогневала? Уезжала я, кажется, ничего плохого не сделала, не сказала! Хотя может и не так, так почему же не сказать это прямо! Ведь я писала Вам, сколько могла. Поджидала я Вас к себе все праздники. Вот и сейчас, живя тут, вспомнила Вас и думаю, не в Москве-ли Вы? Мне будет достаточно обидно, если так, потому что я тогда не увижу Вас. Ведь вряд-ли я вернусь раньше 1-го августа!

Знаю я, что Вы, Николай Михайлович, окончили Ваше печатание примечаний. Не поехали или не поедете-ли Вы сами отвезить Ваше "язычество"?

О домашних сейчас мало что знаю; папа в Риге в санатории, там же Саша, который поехал смотреть и провожать его. Бенеманские были у нас. Мих. Ильич уехал уже в Казань; отпуск уж окончился у него. Лиза с Милицей, пожалуй, еще в Посаде. Там же и другие.

Леня на кумысе с начала мая. Ему запрещено заниматься 1 или 2 года. После долгих колебаний мы взяли в мае его бумаги из гимназии. Придется ему волей-неволей пойти по формации. Поправится, захочет — никто ему не откажет в помощи дальше заниматься.

Ну, пока до свидания! До Вашего ответа. Я все-таки надеюсь, что Вы, простив мне невольные прегрешения (вольных не было), напишите мне сюда. Тут так "скучно", что получить от Вас письмо, будет вдвое приятно. Только попрошу уж об одном. Попшите письма (и до 15 июля) заказными, а то тут почта с пренятствиями, да и не одна почта. Наш патрон тоже не без греха. Всех Вам благ!

Ваша Люд. Г-В.

Адрес мой: Ташкентская ж. д.
ст.Новосергиевка
Кумысолечебница Струнского
Мве.

Сама пишу не заказным, т.к. отправляю его с уезжающим кумысником.

Док. 12 (лист)

Милостивый Государь
Николай Михайлович,

Вчера на Педагогическом Совете постановлено принять Вашу дочь в число учениц VIII класса сверх комплекта, а сегодня директор сообщил мне, что возбуждая перед Попечителем мотивированное ходатайство об осуществлении этого постановления.

Ваше заявление от 9 сентября об оставлении без последствий прошения о зачислении Вашей дочери в нашу гимназию мною получено после Совета вследствие чего ход будет мною дан лишь по получению от вас о том подтверждения.

Примите, Милостивый Государь, выражение совершенного уважения.

[А. Чурилова¹⁷]

11 сентября.

ДАСО. - Ф.498. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.12. Рукопис. Оригинал.

Док. 13 (лист)

Его Высочородию
Г-ну Директору
Белопольской мужской гимназии

Милостивый государь!

Не откажите сообщить мне с какими правами для учащихся и учащихя вверенная Вам гимназия. Если только для учащихся с правами, то не откажите написать, как Вы приглашаете Г-д Депутатов, кто же платит [вносы]: содержатель или же [сами] учащиеся; депутатов приглашаете для 4, 6 и 8 классов или же день всех классов?

С совершенным почтением
Гласный Грайворонской Думы [підпис]

Адрес: Г.Грайворон. Кур. губ.
Петру Капитоновичу Болдиреву

P.S. Вы изволите служить по выборам с утверждением попечителем или же по назначению от округа? Простите, что затрудняю Вас, но меня интересует этот вопрос потому, что у нас есть гимназия и город хочет ее передать в Казну. Если, быть может, Вы найдете возможным дать какие разъяснения по передаче, то очень [нерозб.] прошу Вас не отказать сделать их; особенно по поводу экзаменов при передаче?

Неужели учащимся придется в этом году два раза держать экзамены?

ДАСО. - Ф.498. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.13-14. Рукопис. Оригинал.¹⁷⁷

Док. 14 (лист)

26 июля

Глубокоуважаемый
Николай Михайлович!

Ваше письмо мне передали сегодня в 2 часа дня. А потому я ничего не мог написать Вам с подателем письма. Оказалось, что просимые Вами справочники Вам посланы из канцелярии. Теперь же пишу Вам, не зная, когда Вы прочтете это письмо, пожелая поблагодарить Вас за приглашение на дачу. Очень жалею, что не могу воспользоваться этим приглашением, так как на завтра (27) и послезавтра (28) служу, а вечером 28-го уезжаю на неделю в Харьков на съезд. Я имел сведения, что Вы – в Белополье, а потому, занятый некоторым ремонтом у себя в доме, и не имел в виду ехать к Вам на дачу. А если бы знал, что Вы снова здесь, постарался бы видаться с Вами.

В среду, после обеда, была у меня графиня Варвара Васильевна¹² и сообщила в разговоре, что она в тот именно день (24-го) получила письмо от Попечителя, где он извещает графиню о Вашем назначении в Лебедин, как состоявшемся уже факте (с его точки зрения), хотя и требуется еще утверждение представлении Высочайшим приказом. Посему, прежде личного свидания с Вами, я и супруга сердечно приветствуем Вас с этим назначением, хотя письменно шлем привет Серафиме Андреевне и Вашей семье.

Всегда готовый к услужению, с глубоким почтением
свят. Ал. Солофин[енко]¹³.

ДАСО. - Ф.498. - Оп.1. - Стр.2. - Арк.20-21. Рукопис. Оригинал.

Док. 15 (лист)

Министерство
Народного Просвещения
Попечителя
Харьковского Учеб. Округа
№16987

Попечительному Совету
Белопольской женской
гимназии

Уведомляю Попечительный Совет Белопольской женской гимназии, что я утверждаю в звании членов названного Совета следующих лиц: 1) Пономаренка Михаила Ивановича потомственного почетного гражданина; 2) Цыкунова Дмитрия Ивановича, купца; 3) Потетипо Афанасия Федотовича, купца; 4) Крайченка Петра Яковлевича, обер-офицерского сына; 5) Пелешука Ивана Николаевича, мещанина; 6) Балащенко Федора Степановича, мещанина; 7) Балащенко Николая Константиновича, мещанина; 8) Водяцкова Павла Антоновича, крестьянина; 9) Илью Дмитриевича Траскина и 10) Михаила Михайловича Петрищева.

При этом считаю нужным присовокупить, что купец С.А.Коновенко¹⁴ и губ. секр. И.Н.Салаев¹⁵ мною не утверждены. Подлинное подписали: За Попечителя Округа В.Шихов и за Правителя Канцелярии В.Корнильев.

С подлинным верно:

За Председателя Педагог. Совета свят. К.[Илларионов]¹⁶.

ДАСО. - Ф.498. - Оп.1. - Стр.3. - Арк.4-4зв. Рукопис. Оригинал.

ПР
УЕ
СО
17
№2
Г.Л

Пр
что, сог
Вы изб
предста
Лебеди
ТО
СЕ

ДАСО. - Ф

Укр
міс
Mі
і м
Хар
Біб
№0
22
610

Оде
запиту
шо нами
1. Ч
розділ: Л
2. д
4-х т. - Х
У ф
а саме:
1. 1
Сумы: Т
2. Б
1909. - 2
3. 6

Док. 16 (повідомлення)

ПРАВЛЕНИЕ ЛЕБЕДИНСКОГО
УЕЗДНОГО УЧИТЕЛЬСКОГО
СОЮЗА

Г. Члену Учительского
Союза Николаю
Михайловичу Гальковскому

17 АПРЕЛЯ 1917 ГОДА

№23

Г.ЛЕБЕДИН, Замковая, 6.

Правление учительского союза имеет честь уведомить Вас, М.Г., что, согласно постановлению съезда учительского союза 26 марта с.г., Вы избраны в Лебединское уездное земское собрание в качестве представителя учительского союза, для принятия участия в заседании Лебединского уездного собрания.

ТОВ. ПРЕДСЕДАТЕЛЯ ПРАВЛЕНИЯ - [перозб.]

СЕКРЕТАРЬ ПРАВЛЕНИЯ - священник Иоанн Исиченков¹⁷.

ДАСО. - Ф. 571. - Оп. 1. - Стр. 1. - Арк. 45. Машинотп. Оригінал.

Док. 17 (витиг з листа)

Україна

Подолька Н.С.

місто Харків

Міністерство культури

і мистецтв України

Харківська державна наукова

Бібліотека ім. В. Г. Короленка

№02226174

22 січня 2000 р.

610036 Харків, пров. Короленка №18

Шановна Надія Степанівна!

Одержали Вашого листа із запитом. Дякуємо за вітання. Стосовно запиту надати відомості про поета Миколу Гальковського повідомляємо, що нами перепануті:

1. Читацький систематичний краєзнавчий каталог "ХАРКІВЩИНА", розділ: Літературне життя краю.

2. Друкований "Каталог харьковской общественной библиотеки". В 4-х т. - Х., 1898-1913 гг.

У фонді бібліотеки ім. Короленко В.Г. були виявлені тільки праці поета, а саме:

1. 134672 Сербский народный эпос / Вступ. ст. и пер. Н. Гальковского. - Сумы: Типо-литография К.М.Пашкова, 1897. - 247 с.

2. Б 4543 Гальковский Н. Стихотворения. - Лебедин: Тип. М.В.Когана, 1909. - 239 с.

3. 69530 Гальковский Н. Наказной гетьман, Долуботок: Ист. очерк. -

Лебедин: Изд-во кн. магазина М.Е.Когана, 1909. - 47 с.

4. 110067 Гальковский Н. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. В 2-х т. Т.2. - М.: Печатня А.И.Снетиревой, 1913. - 308 с.

5. В 1003 Гальковский Н. Повести и рассказы. Т.1. - Лебедин: Тип. А.Г.Солодовникова, 1910. - 197 с.

6. 11006 Гальковский Н.М. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. В 2 т. Т.1. - Х.: Епарх. Тип., 1916. - 376 с.

7. 132201 Гальковский Н.М. Петр Великий в родной поэзии. - Лебедин, 1909.

Ці праці було переглянуто de visu, але відомостей про поета не виявлено. Пропонуємо Вам звернутися в Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка...

Бажаємо успіхів.

Зав. сектором відділу українки Аветчина В.Г.

[Печатка] /підпис/

З особистого архіву Надії Степанівни Подольки Машинюк.

¹ Про М.М.Гальковського див.: Зубка В.І. Ремесло і звичай Божий // ЖЛ. - 1992. - 24 серпня. Непогортні мистецтва. З історії Лебедянщини. Вил.3. - Суми, 1994; Подолька Н. Був у нас Гальковський... Ніщо у світі, дабуть, не є випадковим // Суспільня. - 2001. - 4 серпня. - С.4; Дудченко В. Талант професора Гальковського // ЖЛ. - 2001. - 28 квітня.

² Козлова Юлія Петрівна - вчителька, меценатка, маляк князя Дмитра Олександровича Хілкина (1857-1914) - відомого благодійника, філантропа, прихильника ідей Л.М.Толстого. Мешкала у с.Палатка, нині Білопільського р-ну Сумської обл.

³ Соколовський Павло Євстахович - помічник Харківського навчального округу на початку ХХ ст., дійсний статський радник, мешкав у Харкові.

⁴ Архангельський Михайло Дмитрович - помічник статс-начальника Управління Харківського навчального округу, колезький asesor, мешкав у Харкові по вул.Конторській, 38. Не виключено, що це міг бути Архангельський Михайло Георгійович (Сторонич) - інспектор народних училищ, статський радник, мешкав у Сумах.

⁵ Селіхана Надія Федорівна - в.о. начальниці Білопільської жіночої гімназії.

⁶ Шиков В'ячеслав Васильович - окружний інспектор Управління Харківського навчального округу, дійсний статський радник, жив у Харкові на Сьобелевській площі, 33.

⁷ 2-га Харківська жіноча гімназія знаходилася на Вознесенській площі у власному будинку. Голова опікунської ради - Сиворцов Ю.Г., педагогічної ради - Давиденков М.І., начальниця гімназії - Черняк А.І.

⁸ Харківська жіноча гімназія Н.Я.Грегорієвич знаходилася по Гімназійній набережній. Голова педагогічної ради - Максимович Ф.К., начальниця гімназії - Домонтович В.М.

⁹ Кутинетич Дмитро Андрійович - директор 2-го Харківського реального училища, статський радник, мешкав у приватній училища по вул.Пушкінській, 81.

¹⁰ Підкреслено у тексті.

¹¹ Чурилова Олександра Павлівна - начальниця 1-ї Сумської жіночої гімназії, закінчила Інститут педагогічних діячів, дійсний член Сумського товариства пошестельства про бідних.

¹² Казанець Вероніка Паскалівна (1841-1919) - донька князя В.М.Рєпніна, дружина В.О.Капілета, графиня, благодійниця, член опікунської ради Лебединської жіночої гімназії.

¹³ Соловйовичко (Соловйовичко) Олександр Васильович - священник Соборно-Успенської церкви м.Лебедин, викладав Закон Божий у лебедянських жіночій та чоловічій гімназіях.

¹⁴ Кононенко Степан Олександрович - купець, у 1910-х рр. - Білопільський міський голова.

¹⁵ Савельєв Іван Миколайович - губернський секретар, у 1910-х рр. - секретар Білопільської міської управи.

¹⁶ Іларіонів Ісидор Іванович - священник Різдва-Богородицької церкви м.Білопіль, закінчив духовну семінарію, викладав Закон Божий у Білопільській жіночій гімназії.

¹⁷ Ісидоров Іван Олександрович - священник, закінчив духовну семінарію, був священником Успенської церкви м.Охтирка, викладав Закон Божий в Охтирській жіночій гімназії, був депутатом Охтирської міської думи та Охтирського повітового земства, у 1910-х рр. - священник Воскресенської церкви м.Лебедин.

ВАСИЛЬЕВ К.К.

ВОСПОМИНАНИЯ ДОКТОРА С.Ф.ВЕРБОВА (1883-1976)

Сергей Федорович Вербов - эмигрант первой советской волны. Его воспоминания, изданные в Париже, по понятным причинам были для нас недоступны. Вместе с тем они содержат много интересного, изображая типичный путь отечественного врача, оказавшегося в эмиграции.

С.Ф.Вербов опубликовал три книги воспоминаний: "По Днепру через пороги" (Париж, 1956, далее - [I]), "На врачебном посту в земстве" (Париж, 1961, далее - [II]) и "Люди, пути и троны (Клуб заштатных интеллигентов)" (Париж, 1970, далее - [III]). Первая книга - об эпизоде из жизни выпускника Екатеринославской гимназии - путешествие с друзьями через Днепропетровские пороги. Во второй описываются студенческие годы и работа земским врачом. В последней книге рассказана история жизни семи интеллигентов. Их крестный путь начался по-разному, но все они оказались в Париже. С.Вербов пишет о себе в 20 и 21 главах этой книги и выводит себя под именем Алексея Семеновича Никудышина - "доктор, он же писатель".

Родился Сергей (или Самуил, а на французский манер Самуэль) Фриделевич Вербов во время отдыха родителей на Лазурном берегу в Ницце. Его отец - юрист, после многолетней работы у известного адвоката в качестве помощника, к моменту рождения автора воспоминаний был принят на должность присяжного поверенного и начал самостоятельную практику в Москве. Учился Сергей в гимназии в Екатеринославле (ныне Днепропетровск).

Днепр в его воспоминаниях предстает перед нами таким, каким он был до постройки в 1932 г. Днепрогэса, в водохранилище которого исчезли знаменитые Днепропетровские пороги, то есть то 70-ти верстное протяжение Днепра, начинавшееся у Екатеринославля и заканчивавшееся у Александровска (ныне Запорожье) [I].

"Все нити моих воспоминаний о прошлом тянулись неизменно и единственно к Днепру <...>. Впоследствии, на фронте, в трудные минуты, когда, казалось, не было исхода, и в душу закрадывался страх, стоило мне сказать себе, что лучшее, что может выпасть человеку в жизни, я пережил уже на Днепре, и что не только лучшее, но и подобное не может больше в жизни повториться, чтобы я снова обрел свое спокойствие" [II, 48]. О книге "По Днепру через пороги" Н.Клименко в 1960 г. в парижском журнале "Возрождение" написал: "Повеяло "Днiпром ревучим", просторами Украины, всем ее прошлым, стародавним, таким красочным" (тетрадь 105, с.123).

Два его брата были врачами¹. Возможно, следуя их примеру, Сергей тоже решил стать врачом. Гимназистом он дважды провел несколько недель у брата - земского врача Воропежской губернии в селе Тишанка. С.Вербов поступил на медицинский факультет Императорского Харьковского университета в 1903 г. и его студенческие годы были, как он пишет, "на стыке двух эпох".

Он был старостой на курсе в течение всего времени пребывания в университете, активно участвовал в студенческом движении.

С.Ф.Вербов пишет, что тогдашний "университет отражал, естественно, конечно в миниатюре, все оттенки и разновидности политических программ и установок различных классов и общественных слоев" [II, 36]. "И не будет преувеличением сказать, что вряд ли на всей необъятной русской шире нашлась бы одна политическая мысль, которая не имела бы своего голоса или, по меньшей мере, подголоска ... в стенах нашего университета" [II, 37].

"Достаточно было в вечерний час пройтись по университетским коридорам и лишь прочитав объявления на дверях аудиторий, чтобы понять, сколько в те времена расцвело и народилось объединений, партийных фракций, партий, враждовавших между собой, до крайности часто нетерпимых, в большинстве, впрочем, эсеровских все же хотя и "врозь идти, но вместе быть" [II, 36].

Были социал-демократы с едва родившейся к тому времени группой большевиков. И социалисты-революционеры "... на бурных митингах в химической аудитории, собиравших "весь университет", оперируя цитатами из Михайловского и Чернова, с трудом отстаивали свои позиции от нападок социал-демократов, нападок, усиленных остроумными, заимствованными преимущественно у Плеханова, к вконец удовольствию аудитории" [II, 36].

"Но это были академические диспуты по сравнению с атмосферой выступлений украинцев или кавказцев. Украинская "фракция" насчитывала, повидимому, столько группировок, соперничавших и друг с другом, сугубо несогласных, сколько выступало на митинге ораторов. Прения велись по-русски, по-украински и на "наречии", непонятном даже большинству украинцев, на котором говорили "газичане", притом со страстностью, обычной разве у испанцев или итальянцев и совершенно не свойственной этому народу. Митинги часто затягивались так поздно, и атмосфера накалялась до того, что сторожа тушили свет и, если это не помогало, то вызывали ректора, который и объявлял собрание закрытым. С украинцами по количеству враждовавших фракций и по темпераменту ораторов могли впасть соперничать кавказцы" [II, 36-37].

В связи с первой русской революцией в 1905-1906 учебном году в университете не было занятий. В это время Сергей Вербов был уже студентом второго курса, работал в Екатеринославской губернской земской больнице в отделении по внутренним болезням. Последние месяцы его пребывания в больнице он был на положении "как бы помощника врача".

Из профессоров он пишет об Алексее Константиновиче Белоусове (1848-1908) [II, 9-11, 34, 112]: "... большой ученый, прекрасный лектор и замечательный художник. Читает профессор всегда с увлечением, и с не меньшим увлечением его слушают студенты, всегда в комплекте на лекции по анатомии" [II, 10].

О физиологе проф. Василии Яковлевиче Данилевском (1852-1939): "Чистенький, кругленький старичок в очках, с живым, проникновенным взором, всегда надутый сиренью, в полинялом, почтенного возраста вижмундире, он, единственный из профессоров, пользовался и уважением,

и лек
восп
есте
лекур

190
анат
преп
стави
был
унив
авто

врач
езд
Бала
вакц
здра
опуб
Сара
"Выс
голо
нача

знав
Мел
ассис
уроли
серот
сообл
Петер

подк
[III, 3

меся
Кени
конту

пере
Петр
Петр

диви
М.Н.

Посл
окру
подол
оста
проби
много

и любовью своих учеников. Его лекции всякий раз открывали нам, воспитанникам гимназий, не имевшим никакого представления о естественных науках, новую страницу жизни, и мы слушали эти лекции с живейшим, можно сказать, захватывающим интересом" [II, 35].

Упоминает он также патологоанатома проф. В.П.Крылова (1842-1906) [II, 11-12], фармаколога проф. С.А.Попова (1849-1920) [II, 34] и анатома прозектора В.П.Воробьева (1876-1937) - "... талантливый преподаватель и очень симпатичный человек" [II, 11], впоследствии ставшего профессором. О последнем рассказывает, что из эмиграции, а был профессор в 1919-1921 гг. заведующим кафедрой в Софийском университете в Болгарии, он возвращался на родину через Берлин, где автор воспоминаний с ним встречался [III, 428].

В 1909 г. С.Вербов окончил медфак и в 1910-1911 гг. работал земским врачом в Саратовской губернии: три месяца в деревне Сосновки Вольского уезда во время эпидемии скарлатины, а затем в селе Ивановка Балашовского уезда. Об опыте применения противоскарлатинозной вакцины, по настоянию тогдашнего заведующего отделением народного здравия Саратовской земской управы Н.И.Тезякова (1859-1925), опубликовал в 1910 г. статью во "Врачебно-санитарной хронике Саратовской губернии" (№1, с.9-25). О Николае Ивановиче Тезякове: "Высокий, грузный, с пышной седою растительностью на лице и голове, в очках, казавшийся суровым, на самом деле отзывчивый начальник и добрый человек" [II, 134].

После этого С.Ф.Вербов поехал в Петербург для пополнения своих знаний в Клиническом институте Великой княгини Елены Павловны (теперь Медицинская академия последипломного образования). В 1912 г. там же стал ассистентом проф. Николая Александровича Михайлова (1860-?) на кафедре урологии. Под руководством профессора занимался изучением клиники, серотерапии и вакцинотерапии перелоя (гонорей), о чем им были сделаны сообщения в научных обществах Петербурга и опубликованы статьи². В Петербурге С.Ф.Вербов работал и в Покровской общине сестер милосердия.

Участник Первой мировой войны. Служил врачом в Кавалергардском полку, оказавшись, таким образом, "среди цвета военной русской знати" [III, 351]. Был исполняющим обязанности старшего врача полка. В первые месяцы войны участвовал в наступлении армии П.К.Ренненкампа на Кенигсберг, которое, как известно, закончилось катастрофой. После контузии, последствия которой затруднили верховую езду, Вербов был переведен в полевой госпиталь. В 1918 г. был демобилизован, но в Петрограде снова мобилизован уже в Красную армию. Сначала - Петроград, Рославль Смоленской губернии, а затем - 53-я пограничная дивизия, где С.Ф.Вербов состоял врачом. Дивизия вошла в армию М.Н.Тухачевского, главное ядро которой составлял казачий корпус Гая. После поражения под Варшавой армия Тухачевского попала в кольцо окружения. Доктор Вербов так описывает дальнейшие события. К нему подошел начальник особого отдела и сказал: "Советую вам сейчас же оставить дивизию и следовать за казаками. Казаки обязательно пробьются. Для них это вопрос жизни или смерти. А все прочие... Не многим из них удастся избежать плена. Это же делаю и я сам" [III, 376].

"Раздумывать было нечего и некогда. Когда мы пронулись, я, мой комиссар и наши вестовые попридержали своих коней, выждали, пока прошли кубанцы и включились в хвост колонны. С этого момента началась героическая, а по существу страшная, звериная эпопея борьбы за жизнь окруженных.

Шесть долгих суток продолжалось испытание. Изю дня в день снова и снова смыкалось кольцо окружения и дикой, бешеной атакой разбивали его казаки. Тотчас же все, что могло двигаться, устремлялось в прорыв, движимое одним лишь чувством проскочить, пока не сомкнулось кольцо снова. И горе пехоте, горе отстающим!..." [Ш, 376-377].

"Страшно было идти дорогой очередной атаки казаков. Трупы, трупы, наполовину обезглавленные и не только солдатские... Редко убитые пулей. Слово и дело было за казачьей саблей и за саблей только, как в стародавние, былые времена... Большой обоз с ранеными, по большей части казаками, следовал за нами. Сейчас вся цель была пробиться к месту, где стыком сходятся польская земля с немецкой. За этим местом наш фланг был обеспечен, и, главное, мы выбирались из мешка" [Ш, 378].

Наконец Германия. Для того, чтобы избежать плена, войска пересекают польско-немецкую границу.

"Такое был эпитог кампании под лозунгом "дашиь Варшаву!" Не на родине мы стали "товарищей считать", а на чужбине, в никому не ведомом Арице, пограничном городке Восточной Пруссии... И было от чего взгрустнуть и возмутиться... Более ста тысяч в плену у поляков, из которых больше половины погибнет от голода, побоев и лишений и мы, в количестве 75 тысяч, на положении спасшихся от плена, интернированных. Но и мы получим нашу долю, хотя и меньшую, и унижений, и лишений в немецких лагерях" [Ш, 380].

В советской историографии события советско-польской войны 1920 г. представлялись в несколько ином освещении. Примером может быть статья о Г.Д.Гае (1887-1937) в третьем издании Большой советской энциклопедии. Приведу только одно предложение: *"В авг. 1920 корпус [Гая - К.В.] прикрывал отступление 4-й армии и был интернирован в Вост. Пруссии."* Комментарий здесь излишен. В Берлине С.Ф.Вербову удалось устроиться в советском "Бюро военнопленных" на должность заведующего санитарным отделом, где он и оставался до репатриации интернированных на родину (до конца 1921 г.). Незадолго до увольнения принял возвращавшегося на родину проф. Воробьева, который на попытку Вербова узнать о причинах этого поступка, уклонился от ответа [Ш, 428].

Крупнейшему отечественному хирургу, урологу проф. Сергею Петровичу Федорову (1869-1936) посвящено множество публикаций, но нигде не описана его неудачная попытка бежать из Советской страны за границу и обстоятельство, толкнувшие ученого на этот шаг. С.Ф.Вербов пишет следующее: *"Однажды меня разбудил телефонный звонок. Тревожный голос знакомого немецкого врача, русского по происхождению <...> поднял меня с постели. <...> Доктор Носижевский сообщил мне, что к нему обратился ассистент профессора Casper'a, уролога с мировым именем, с вестью об аресте в России проф. Федорова, с просьбой апеллировать к советам о его освобождении. Носижевский*

посоветовав обратиться за содействием ко мне.

Dr. Casper, не замедливши со мной связаться, сообщил, что ночью Casper'ом была получена телеграмма следующего содержания: "Проф. Федоров, бывший лейб-медик царя, арестован при попытке перейти латвийскую границу. Грозит смерть. Примите все возможное для спасения." Casper, председательствующий сейчас на первом после войны урологическом конгрессе в Вене, о телеграмме извещен и съезд, конечно, примет свои меры, но во избежание неоправданного, необходимо немедленно просить воздействия также местных советских представителей. Им необходимо пояснить, какой известностью, авторитетом и симпатией проф. Федоров пользуется в Германии" [III, 429].

С.Ф.Вербов заверил коллегу, что свяжется немедленно с советским представителем и сделает все, чтобы содействовать спасению своего учителя проф. Федорова. Он попросил аудиенции у советского полпреда Копфа и был принят им в тот же день. Таким образом мы можем сказать, что описываемое событие произошло до октября 1921 г., когда полпредом советского правительства в Германии вместо В.Л.Копфа стал Н.Н.Крестинский.

Узнав в чем дело, Виктор Копф "<...> подошел ко мне блоком и сказал:

- Пишите телеграмму Наркомздраву.

Текст этой телеграммы я хорошо запомнил.

"При попытке перейти латвийскую границу арестован проф. Федоров, самый авторитетный ныне представитель русской медицины, пользующийся в Германии исключительной популярностью и уважением. Судьба Федорова теснейшим образом связана с будущим нашей культурной связи не только с немецкой медициной и может скомпрометировать эту едва налаженную связь на много лет. Урологический конгресс в Вене, где председательствует Casper, вынесет несомненно негодующий протест. Необходимо срочно заверить, что жизни Федорова ничего не угрожает."

Долго я хранил в своем архиве копию этой телеграммы и лишь с приходом Гитлера ее порвал.

Вскоре я получил приглашение Prof. Casper'a посетить его клинику и сообщить о судьбе арестованного друга. Увы, финал телеграммы Копфа мне оставался неизвестным" [III, 430]. Беседуя с профессором, доктор Вербов попросил разрешения присутствовать на операциях и вскоре уже числился официальным ассистентом клиники францисканского ордена, где проф. Леопольд Каспер (L. Casper, 1859-1959) помещал своих больных.

Через несколько лет в Германию с докладами приехала группа советских профессоров - Бурденко, Богомолец, Шлетнев и др. Среди них был проф. Федоров, выступивший с лекцией, собравшей весь медицинский мигр Берлина. "Я смотрел на тонкого, сгорбленного, все кашлявшего старика и в замешательстве, с трудом мог признать в нем прежнего лейб-врача, большого, полного, с усами a la Wilhelm, человека. Он пожелал меня видеть и мы встретились в кафе. Он знал о моей телеграмме Наркомздраву и в свою очередь сообщил мне о причине своей попытке к бегству.

Эта попытка была связана с Зиновьевым, по тому времени всемогущим правителем Петербургской области. Почувствовав

недомогание, Зиновьев вызвал Федорова, установившего у него острый аппендицит, требовавший немедленной операции. На предложение Зиновьева оперировать его, Федоров ответил:

- Для этой операции я недостаточно спокоен.

Предполагая худшее, что за этим должно было последовать, Федоров решил пробраться в Латвию и был арестован на границе" [III, 434]. Далее С.Ф.Вербов пишет, что около полугода проф. Федоров пробыл в заключении в ужасных условиях на положении смертника и был освобожден едва живой по приказу из Москвы.

Так проф. Сергей Петрович Федоров не стал политическим эмигрантом в отличие, скажем, от своего коллеги по Петроградской военно-медицинской академии гистолога проф. А.А.Максимова, который в 1922 г. с женой и сестрой на буере по льду Финского залива переправился в Финляндию; или киевского анатома проф. А.В.Старкова, который в том же году вместе с семьей, имея на руках двух маленьких детей - 3-х и 9-и лет, лесами и болотами в течение трех недель пробирался в Польшу; и киевского патолога проф. В.К.Линдемана, бежавшего так же в 1922 г. лесами Полесья в Польшу.

И еще один эпизод из жизни проф. С.П.Федорова.

"Федоров часто наезжал в Германию, иногда по делу, а иногда, чтобы только отдохнуть от переживаний, связанных со своим опасным ремеслом. Однажды он приехал в сопровождении одного из столпов режима, Григория Орджоникидзе, больного почечным туберкулезом. Вопрос об операции осложнялся наличием еще и других туберкулезных очагов и требовалась санкция специалистов, чтобы решиться на подобное вмешательство. На консультации весь берлинский синклит урологов был в сборе. Все одобрили решение проф. Федорова удалить большую почку. По русскому обычаю, потрудившиеся за хорошую оплату их труда консультанты, были приглашены к Hogcher'у, самый дорогой берлинский ресторан, где ели ложками икру и пили а gogo в честь именитого больного, угощавшего, конечно, на казенный счет" [III, 435].

В следующий свой приезд проф. Федоров рассказал, как проходила эта операция. "Федоров оперировал, как обычно, с двумя ассистентами - один главный, рядом с оператором, другой подсобный на противоположном конце стола. Эту роль исполнила молодая докториша. Операционный зал заполнен был врачами коммунистами, следившими за каждым движением руки хирурга. Орджоникидзе был полным человеком, с большим животом. При туберкулезной почке со многими сращениями это обстоятельство создает особые затруднения. В этой операции драматическим может представиться момент, когда, наложив клемм на очень короткую почку сосудов, отрезают распухшую, большую почку. Клемм на сосудах дает возможность хирургу, удалив почку, спокойно их перевязать. Но в эту самую секунду клемм может сдать... И клемм вдруг сдал... Мгновению заполнилась кровью раневая полость; в море крови скрылась и без того короткая сосудистая ножка... Рядом стоявший ассистент, как слеп, свалился на пол. Хирург, погрузив руку в заполненную кровью полость, нащупав ножку, мог зажать ее между двух пальцев. Молодая докториша компрессами быстро высушила рану и под пальцы хирурга подвела снова

клемм
погуб
свобо
Федор
во вни
Герм
извест
(докон

Е
еще о
"Федо
и по с
стро
всю су
прово
т.33, с

К
профе
проф.
в несе
говори
бы, чт
что и

Т
ткани
значе
приех
ganglic
не за
врачей
заседа

стажо
на на
урожен
Плетн
столкн
Берли
болезн
смерт
[III, 43-

Стали

С
течени
однов
одним
(1873-
в Кав
встре

клемм. Теперь можно было спокойно перевязать сосуды и снять едва не погубивший не только пациента, злослучный клемм. В этот момент свободнее вздохнули также находившиеся в операционной свидетели врачих Федорову подобное происшествие было, конечно, не впервые, но притомая во внимание время и обстоятельства, потребовалась лишняя поездка в Германию, чтобы отдохнуть от таких переживаний. Орджоникидзе, как известно, оправился после этой операции и прожил еще около десяти лет" (покончил жизнь самоубийством в 1937 г. - К.В.) [Ш, 435-436].

И чтобы закончить рассказ о проф. Сергее Петровиче Федорове, приведу еще одну цитату, на этот раз из Большой медицинской энциклопедии: "Федоров в дореволюционное время состоял лейб-медиком при царском дворе и по своим политическим взглядам являлся сторонником монархического строя. Это не помешало ему спустя нек-рое время после революции понять всю грандиозность перестройки всей нашей жизни, к-рую проводила и проводит партия под руководством гениального тов. Сталина" (М., 1936, т.33, стб.601).

Как уже отмечалось, в середине 20-х гг. в Германию приехала группа профессоров-меликов из СССР. Лекция ведущего советского нейрохирурга проф. Н.Н.Бурденко (1876-1946), пишет доктор Вербов, "оставила слушателей в изумлении". Рядом сидевший врач спросил его, на каком языке докладчик говорит: "Бурденко читал по-немецки написанный текст, но никто не сказал бы, что он читает по-немецки. Так для слушателей осталось неизвестным, что именно хотел сказать докладчик" [Ш, 434].

Тема лекции проф. А.А.Богомольца (1881-1946) о роли соединительной ткани была настолько революционной, что немецкие врачи не поняли ее значения и отнеслись "сугубо отрицательно" [Ш, 434]. Первым же из приехавших выступил проф. Д.Д.Плетнев (1871-1941) с лекцией об "удалении ganglion stellatum при грудной жабе". "На безупречном немецком языке, ни разу не взглянув в бумажку, он приковал к себе в течение двух часов внимание врачей, заполнивших большой зал до отказа. Председательствующий на заседании проф. Бергман, одновременно с Плетневым бывший когда-то стажером у проф. Сенатора в Берлине, назвал "фокусом" подобную лекцию на память с такой исключительно богатой литературой" [Ш, 433]. С уроженцем села Московский Бобрин нынешней Сумской области проф. Плетневым ("небольшого роста, энергичный" [Ш, 434]) С.Ф.Вербов столкнулся в Марленбаде спустя несколько лет после его выступления в Берлине, когда тот возвращался из Гамбурга, где читал лекции о заразных болезнях. "Ничего не предвещало тогда его преждевременной мученической смерти по нелепому обвинению участия в заговоре против жизни Горького" [Ш, 434]. Автор прозорливо понял, что "жизнь проф. Плетнева понадобилась Сталину, чтобы покрыть собственные преступления" [Ш, 434].

С.Ф.Вербов не вернулся на родину, он остался в Германии, где в течение тринадцати лет работал в клинике францисканского ордена и одновременно занимался частной практикой как врач-уролог. В Берлине одним из пациентов доктора Вербова был гетман П.П.Скоронадский (1873-1945) - "бригадный командир 1-ой Гвардейской дивизии, с которым в Кавалергардском полку в первые месяцы мнѣ часто приходилось встречаться" [Ш, 432].

“<...> я по старинке подобрался, повернулся в сторону генерала и, не зная как его величать, обратился, как это полагалось в Красной Армии, только вместо товарища “Господин Генерал”. Гетман даже вздрогнул, но всмотревшись тут же признал меня, обнял, усадил и стал расспрашивать о Красной Армии, о польском походе, о Тухачевском и, между прочим, сообщил, что и сам хотел бы обратиться ко мне за советом” [Ш, 432-433]. Описываемое событие произошло приблизительно в 1922 г., а Павел Скоропадский с семьей в начале 20-х гг. жил в своем доме в западном предместье Берлина Ванзее (Wannsee). Как пациента доктор Вербов принимал затем гетмана в клинике францисканского ордена. “Могу сказать, что когда Скоропадский с телохранителем появился в клинике, весь наш этаж был как бы на военном положении: двери всех комнат были на запоре. Наши повторные свидания с гетманом были строго деловыми. Однажды лишь гетман попросил меня устроить в клинику его дочь, окончившую в Швейцарии медицинский факультет. Я не успел исполнить его просьбы, как узнал, что эта дочь вышла замуж за итальянского графа <...>” [Ш, 433]. (Мария Павловна Скоропадская (1898-1959), получившая высшее образование в Лозанне, была повенчана с графом А.Монтрезор).

Первая встреча произошла при следующих обстоятельствах. “Как-то я был вызван к больной. Молодая дама лежала в большой комнате с полузакрытыми ставнями, и комнату в отдалении все время мерил большими шагами не проронивший слова высокий, стройный человек. Фамилии дамы была Коростовец, и по окончании консультации я спросил, не является ли ее муж участником украинского движения? Больная подтвердила это и по особому, мне показалось, взглянула в сторону шагающей тени. Луч света осветил ее лицо и в тот же миг я увидел генерала Скоропадского <...>. Попроцавшись с пациенткой, я по старинке подобрался <...> (продолжение цитаты см. выше - К.В.)” [Ш, 432]. Кем была молодая госпожа Коростовец в жизни гетмана гадать не буду, а его супругой на самом деле была А.П.Скоропадская, урожденная Дурново (1878-1951), как видим, в то время уже не молодая особа.

В Берлине доктор Вербов был членом Общества русских врачей. Так, в 1928 и 1930 гг. на заседании этого общества он делал доклады. Одно из его сообщений было о клинике туберкулезного нефрита². В 1931 г. он был избран в члены ревизионной комиссии общества³.

С.Ф.Вербов рассказывает, как “незадолго” до прихода Гитлера к власти, стало быть до 1933 г., был приглашен на встречу с А.И.Гучковым (1862-1936) - “<...> небольшого роста человек с пронзительными, темными глазами” [Ш, 446]. Бывший военный министр во Временном правительстве приехал из Парижа в Берлин узнать, что творится в Германии и каковы шансы Гитлера на успех. С.Ф.Вербов предупредил собеседника о том, что гитлеровцы доберутся до власти “неизбежно” [Ш, 445-447].

В фашистской Германии доктор Вербов не остался и приблизительно в 1935 г. перебрался в Париж, где был частнопрактикующим врачом. “Русских <...> французы все же отличали и не препятствовали русским врачам работать среди своих compatriotes” [Ш, 463].

русько
сущес
абсолю
больше
франц
и воєсе

Ср
почечн
и комп
[Ш, 47
общалс
я литер

Од
С.Ф.Ве
“Тяжел
не свой
Далеко

крови с
заболе
Больно
состоя

о своей
[Ш, 47
привыч
весьма

врача у
очевидн
неумер
находи
бутылк
делал и
лаштан
идти от

О
стреми
с целью
мудреци

Со
ежедне
легко ос
недомоє
Говорил
стояєи

развива
аксидан
свего еє
создале

"Лишь теперь, во Франции, соприкасаясь непосредственно с русской эмигрантской массой, наблюдая условия эмигрантского существования, я мог отдать себе отчет, воочию убедиться в ее абсолютной материальной необеспеченности, полном обнищании и в еще большей степени, в ее душевной и духовной угнетенности. <...> На фоне французского благосостояния и беспечности, юдоль эмигрантская выглядела и вовсе нестерпимо незаслуженной и безысходно безнадежной" [Ш, 463].

Среди его пациентов были: композитор Глазунов, страдавший почечным заболеванием, от которого и скончался [Ш, 470-471]; пианист и композитор Владимир Иванович Пель, так же имевший болезнь почек [Ш, 472]; писательница Тэффи [Ш, 472-475]; И.Бунин, с которым автор общался в последние годы жизни писателя [Ш, 475-477]; художественный и литературный критик, поэт Сергей Маковский [Ш, 477-478].

Одним из первых выдающихся русских парижан, с которыми врач С.Ф.Вербову пришлось столкнуться, был А.К.Глазунов (1865-1936). *"Тяжело больной, он сохранял полную ясность мысли и особенно, вовсе не свойственную обычно таким больным, беспечность и добродушие. Далеко зашедший почечный склероз с большим количеством мочевины в крови означал, по тому времени, конечную стадию долгого почечного заболевания с неизбежным фатальным исходом в недалеком будущем. Больной, однако, не только сохранял удовлетворительное общее состояние, но, настроенный оптимистично, не додумал врасплох вопросам о своей болезни и охотно беседовал на темы отнюдь не медицинские"* [Ш, 470]. К сожалению, Александр Константинович имел известную привычку - *"он беспрекословно подчинялся врачебным предписаниям, весьма сложным в его состоянии, но, со своей стороны, требовал от врача уважения к усвоенным им издавна привычкам и послужившим, очевидно, причиной его заболевания. Главным из этих обыкновений было неумеренное потребление им алкоголя. На расстоянии его руки, на столике находилось главное его лекарство, дававшее ему чувство эйфории - бутылка коньяку и он ad libitum (по собственному усмотрению - К.В.) делал из него пусть и умеренное теперь употребление. Не было смысла лишать его этого средства в момент, когда единственно речь могла идти об утолении его страданий"* [Ш, 470-471].

О В.И.Поле (1875-1962): *"Со слабыми легкими, в постоянном стремлении укрепить свой организм, он строго следовал учению йогов, с целью подчинить физиологию тела влиянию духа. Он имел славу мудреца, побывавшего в Индии и набравшегося там особых знаний.*

Согласно установленному ритуалу, он совершал многочасовые ежедневные прогулки, особенно при наличии у него температуры, легко одетым, хотя бы и зимой, в мороз; свои болезни, не говоря уже о недомоганиях, он лечил, не прибегая к помощи врачей - постом и маршем. Говорили, что неожиданного посетителя могла поразить картина Поля, стоявшего подолгу у стены на голое. Но не слабые легкие, а медленно развивавшееся почечное поражение, выявившееся после случайного оксидана (sic! - К.В.), несмотря на упорное сопротивление организма, свело его в могилу. Он любил рассказывать о видениях и пережитом. К сожалению, лишь немногое из слышанного осталось в моей памяти.

Особенно интересной является история ссоры Толстого с Тургеневым, имевшая место в доме его отца. Дело шло об инциденте на охоте, закончившемся вызовом Толстым Тургенева на дуэль. Согласно его рассказу, Тургенев был сильно удручен подобной перспективой, тогда как Толстой настаивал на дуэли. Отцу Паля с трудом удалось их помирить" [III, 472].

Одновременно с Глазуновым, шипет мемуарист, появилась на его врачебном горизонте Н.А.Тэффи (1872-1952): "Переживания военных лет (Второй мировой войны - К.В.) содействовали появлению у Тэффи поначалу редких и легких, с течением времени становившихся все более длительными и тяжелыми сердечных припадков. Это заболевание требовало спокойной жизни, но Тэффи была не только писательницей, но и артисткой. Выступать, читать перед так понимавшими и ценявшими ее почитателями свои рассказы, разыгрывать скетчи было ее страстью. Не раз с морфием наготове я сидел в публике и в вынужденном антракте должен был ей делать впрыскивание, чтобы она могла закончить свое выступление. Тэффи отдавала себе хорошо отчет, что означали и чего требовали эти повторяющиеся боли в сердце, но это несколько не удерживало ее от выступлений и не огорчало. Со смертью она сжалась, как с давним неизбежным другом. С особым удовлетворением и охотой она декламировала свое стихотворение, изображавшее ее в гробу в белом платье с алой розой на груди и всеми атрибутами мира и покоя. Я находил ее всегда одетой и тщательно причесанной, как и в последний раз за несколько минут до смерти. Она лежала с почти неизменившимся лицом, с алой розой на груди, слегка, будто, улыбаясь" [III, 475].

О И.А.Бунине (1870-1953): "С Буниным мне пришлось столкнуться в последние годы его жизни, когда активная пора его деятельности, как писателя, была давно уже позади, и итоги богатой переживаниями и долгой жизни противопоставили сами собой. Не таков был Бунин, чтобы кому-либо доверить свои мысли или, паче чаяния, соборно исповедаться. Следовало лишь видеть, с каким неприступным выражением лица лежал этот академик, лауреат Нобелевской премии, в небольшой, затупленной комнате, обогреваемой примитивной печкой, на неприбранной постели в заносенном пальто и шапке... Соответственно выражению лица был и голос, генеральская манера говорить, исключавшая всякую интимность. Громогласное "Вера" - время от времени гулко раздавалось, как команда, в большом коридоре почти пустой квартиры. На зов являлась Вера Николаевна, с лицом покойницы, давно уже отдавшая всю себя требовательному своему супругу. Само собою разумеется, что врачу здесь предлагалось только покалеченное временем и переживаниями тело, а нутро, духовный мир, оставался за семью печатями" [III, 475-476].

"Бунин страдал от немощей, связанных со старостью, не столько угрожавших жизни, сколько отравлявших существование, из-коих наиболее существенной являлась анемия, вызванная повторными кровотечениями" [III, 476].

"Наше короткое с Буниным общение оборвалось вдруг, так как я вынужден был покинуть временно Париж" [III, 477].

С
многог
истине
он жа
нескол
В жани
и деят
В
русски
телефо
"Русск
почек
Та
"К во
общед
Мечни
лечени
патоген
медици
1954 г.
- "О со
членом
В
Женева
(1894-1

1 Я
работал
клиничес
Государс
Я.Ф.Верс
Ан
земских
медицин
медицин
1924 год
2 Д
заболеван
Вакцинал
649; О
Русский в
3 С
-Berlin, 19
4 Ос
5 Р
Франция.
6 Та
7 Та
8 Та
9 Та
10 Т
11 Т
12 Т
Сент-Жен

С С.К.Маковским (1877-1962) автора воспоминаний связывала многолетняя дружба. "Паскаль считал, что человеку дано лишь искание истины и Маковский всю жизнь эту истину искал. Больной и одряхлевший, он жаловался, что более двух часов кряду не может работать. За несколько часов до смерти он, поев, тщательно вымыл посуду и пригласил. В маленькой комнатке, в полном одиночестве, внезапно угас этот свидетель и деятельный участник "Серебряного века русской поэзии" [III, 478].

В Париже С.Ф.Вербов принимал активное участие в работе Общества русских врачей им.Мечникова. Его фамилию с указанием адреса и телефона мы находим в списках членов этого общества в справочнике "Русские во Франции" (Париж, 1937) на странице 74: "Вербов С.Ф. - болезни почек и мочевых путей. 26, rue de la Faisanderie (16^e). Tel. : Kleber 94-95".

Так, в 1937 г. на заседании общества доктор Вербов сделал сообщение "К вопросу о сужении уретры"⁵. В 1939 и 1940 гг. читал лекции на общедоступных курсах медицинских знаний, организованных тем же Мечниковским обществом⁶. В 1946 г. им прочитан доклад "Патогенез и лечение туберкулеза почек в свете новых данных"⁷, 1948 г. - "Невроз, его патогенез и лечение", "Впечатления об Америке и американской медицине" и "Рак предстательной железы и его консервативное лечение"⁸, 1954 г. - "Трудности диагноза и особенности лечения рака простаты"⁹, 1956 г. - "О современном лечении туберкулеза почек"¹⁰. Неоднократно избирался членом ревизионной комиссии общества (1946-1948, 1956, 1961 гг.)¹¹.

В 1976 г. С.Ф.Вербов скончался и был похоронен на кладбище Сент-Женевьев-де-Буа рядом со второй супругой Софьей Борисовной Вербовой (1894-1970)¹².

¹ Яков Федорович Вербов (1871-1930) - в 1895 г. окончил Харьковский университет, работал земским врачом в Воронежской губернии, в 1903-1926 гг. - в Петербургском клиническом повивально-гинекологическом институте, который в советскую эпоху стал Государственным акушерско-гинекологическим институтом. (Александров А.В. Я.Ф.Вербов. [Некролог] // Гинекология и акушерство. - 1930. - №6. - С.719.)

Алексей Федорович Вербов (1873 - ?) - в 1898 г. получил диплом лекаря, служил земским врачом в Бобровском уезде Воронежской губернии (Российские медицинские списки 1900, 1903, 1905, 1913, 1914, 1916 гг.). В 1920-х гг. был заведующим медицинским участком в том же уезде (Список медицинских врачей СССР. 1 января 1924 года. - М., 1925 - С.302).

² Вербов С.Ф. К вопросу о серотерапии и вакцинотерапии при перелойных заболеваниях // Врачебная газета. - 1911. - №31. - С.1007-1008; №32. - С.1035-1037; *Она же*. Вакцинизация при гонорейных заболеваниях // Новое в медицине. - 1912. - №11. - Стб.642-649; *Она же*. Перелой женской уретры, его симптоматология, распознавание и лечение // Русский врач. - 1914. - Т.13. - №30. - С.1043-1046; №31. - С.1081-1086.

³ *Stonik russischen Lebens in Deutschland 1918-1941* / hrsg. von Karl Schlögel und u.a. - Berlin, 1999. - S.338, 418.

⁴ Общество русских врачей // Рувль (Берлин). - 1931. - №3152. - С.6.

⁵ Русское зарубежье. Хроника научной, культурной и общественной жизни. Франция. - М., 1996. - Т.3. - С.323.

⁶ Там же. - С.535, 605.

⁷ Там же. - Париж-М., 2000. - Т.5. - С.136.

⁸ Там же. - С.241, 278, 281.

⁹ Там же. - С.621.

¹⁰ Там же. - Т.6. - С.143.

¹¹ Там же. - Т.5. - С.130, 183, 246; Т.6. - С.143, 479.

¹² *L. Szezina (Ms. Grezin)*. Алфавитный список русских, похороненных на кладбище Сент-Женевьев-де-Буа. - Paris, 1995. - С.61.

ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ СЕМІНАРІЇ

В Чернігівській духовній семінарії, як і в інших духовних навчальних закладах, належна увага приділялася естетичному вихованню: *“В праздничное время позволено семинаристам заниматься музыкою и пением. По семинариям, кроме певческих хоров, заводились целые оркестры музыки, услаждавшие семинаристов во время праздничной свободы от занятий и предававшие не мало торжественности и привлекательности разным актам и диспутам, на которые в семинарии собиралась публика. Оркестры эти играли не одни духовные, но и светские пьесы, увертюры, марши, вальсы и русские песни”*¹. Релігійно-музичне виховання було обов'язковим для усіх семінаристів. Документи свідчать, що під час вступної бесіди до семінарії перевірялися музичні здібності, а також вміння співати по нотах².

Про високий рівень викладання музики у Чернігівській духовній семінарії свідчать потатки М.Глінки, який 1838 р. приїхав до України з метою відбору співаків для придворної співочої капели: *“В Чернигове мы нашли несколько хороших голосов. Выбирали мы их чрезвычайно тщательно. Приходили в классы семинарии, где учились дети того возраста, который нам был нужен, сначала выбирали тех, которые имели музыкальный слух и голос. Потом - лучших из них, так что из 40 - отбирали 8”*³.

Порушена проблема не була предметом спеціального дослідження. Окремі її аспекти висвітлено у статті Л.Масол *“Музичне виховання у Чернігівському колеґіумі та Чернігівській семінарії”*⁴. В праці О.Коваленка *“З історії музичного виховання у навчальних закладах старого Чернігова”*⁵ йдеться про діяльність семінарського хору. Певні відомості знаходимо в спогадах семінаристів та сучасників. П.Гичина у праці *“З минулого - в майбутнє”*⁶ принагідно характеризує методику викладання музики та живопису в семінарії. Б.Драцків та Л.Анікієнко, досліджуючи життя і творчість Г.Верьовки, згадують про період його навчання в семінарії, подають відомості про викладачів музики та репертуар семінарського хору⁷. У роботі В.Юдіної *“Музика в житті Павла Гичини”* вміщено відомості про семінарський хор, яким на початку ХХ ст. він і керував, а також про існування світського чоловічого хору, що складався з вихованців семінарії⁸. Про викладання малювання в семінарії йдеться у розвідках Л.Студьонової та І.Пархоменка, присвячених творчості художника М.Жука⁹.

Аналіз літератури свідчить про те, що дана тема недостатньо досліджена науковцями. Наша стаття підготовлена на основі архівних джерел, зокрема фондів Державного архіву Чернігівської області та Російського державного історичного архіву¹⁰. Важливими також є повідомлення періодичних видань цього періоду, зокрема *“Черниговских епархиальных известий”*, стосовно проведення літературно-музичних вечорів та художніх виставок у стінах семінарії¹¹.

Н
якій за
музичн
малюва
семінар
Хор бра
яких бу
що відс
Ві,
листоп
художн
вихова
Правлі
майбут
ученики
значит
добыва
имеет”

Пе
музичн
налічує
на загал
придба
школи,
учнів та
учнів, я
школа і
щорічн
вихова
музичн

У
заїмал
діялик
цих зан
написа
у семіп.

К
і духо
літера
вихова
відбува
та при
чител
музичн
Воскре
на кон
літера
“Особ

На початку ХІХ ст. вихованці всіх класів вивчали церковний спів, на який за навчальною програмою відводилось 6 годин на тиждень, та музично-теоретичні дисципліни. Також для бажаючих викладали малювання (іконопис, живопис) - 4 години на тиждень¹². В цей період в семінарії існував хор, в репертуарі якого були як духовні, так і світські твори. Хор брав участь у різних урочистостях, музичних вечорах, організаторами яких були М.Маркевич, І.Лизогуб, М.Калиновський, а також концертах, що відбувалися в залі Дворинського зібрання¹³.

Відбувалися в семінарії і художні виставки. Так, з 9 жовтня по 12 листопада 1866 р. в залах семінарської бібліотеки відбулася виставка картин художника М.Дмитрієва. В семінарії було чимало здібних до живопису вихованців, бракувало лише викладача. Ним став М.Дмитрієв. Спочатку Правління семінарії виділило кошти на зарплатню та квартиру вчителю, в майбутньому сподіваючись, що *"школа будет поставлена как следует, ученики достаточно будут владеть кистью то весьма вероятно будут значительные заказы. Таким образом, весьма легко может сама школа добывать для себя нужные средства, которых сейчас совершенно не имеет"*¹⁴.

При семінарії існувала музична школа 47 вихованців вчилися грі на музичних інструментах, більшість з яких опановувала скрипку. В семінарії налічувалось 2 віолончелі, флейта, кларнет, 14 скрипок, які були куплені на загальні учнівські кошти, а також 40 скрипок, 5 гітар, 5 гармонік та флейта, придбані на власні кошти вихованців. Кошти для утримання музичної школи, а також найму вчителя частково отримувались із загальних зборів учнів та приватних пожертв, а головним чином - з невеликих внесків тих учнів, які навчалися музиці під керівництвом вчителя¹⁵. З 1897 р. музична школа при семінарії утримувалась вже на єпархіальні кошти (250 крб. - щорічно) та на добровільні внески вихованців. Музикою займалися 89 вихованців, з них 47 грали на скрипці. Багато вихованців мали власні музичні інструменти. Два рази на тиждень вчитель займався з оркестром¹⁶.

У вільний від навчання час 17 вихованців два рази на тиждень займалися іконописом під керівництвом художника Жигачова. Вони ділилися на дві групи: старшу (10 учнів) та молодшу (7). Про важливість цих занять свідчить те, що, наприклад, у 1891 р. учень 5 класу П.Расвський написав ікону "Христос благославляющий детей", яка знаходилася згодом у семінарському храмі¹⁷.

Крім занять музикою та живописом, з метою естетичного виховання і духовного розвитку вихованців, в семінарії проводились музично-літературні вечори, на яких були присутні не лише учні семінарії, а й вихованці інших навчальних закладів міста. Як правило, ці вечори відбувалися у святкові дні в семінарській їдальні, яку вихованці прибирали та прикрашали відповідно до теми вечора, і розпочинались доповіддю вчителя. Так, в 1882 р. у стінах семінарії було проведено 3 літературно-музичних зібрання: *"Первое - на праздник Светлого Христова Воскресения. По назначению ректора воспитанники в этом собрании, на котором присутствовали все служащие семинарии, читали литературные произведения приспособленные к светлым дням: именно: "Особенности пасхального богослужения", "Воскресение в природе в*

соответствия Воскресению Христову", "Светлое Христово воскресение" (за перекладом М.Гасоя); друге - 11 травня, в день пам'яті Кирила та Мефодія. Вихованцями були прочитані статті, в яких зображено життя та діяльність просвітителів; третє зібрання було присвячене "торжеству Св.Коронования их Императорского Величества". На цьому заході ректор виступив з доповіддю "О св. венчании и помазании царей на царство", викладач Лебедев прочитав "Исторический очерк о чине коронования Русских Государей", а двома вихованцями були прочитані власні вірші. На зібранні були присутні вчителі інших духовних закладів міста, духовенство, а також єпископ Чернігівській Веніамін. На цих вечорах хором та всіма вихованцями за участю семінарського музичного оркестру виконувались пісні й гімни¹⁸. З 1897 р. на базі семінарії працювали літні співочі курси по підготовці вчителів співу для церковно-приходських шкіл.

На початку ХХ ст. для навчання грі на духових інструментах вихованці були поділені на дві групи - молодшу, до складу якої входили ті, хто тільки розпочинав знайомство з музичними інструментами, та старшу, куди входили ті, хто вже мав певні музичні навички¹⁹. З останніми протягом року було вивчено близько 40 музичних оркестрових п'єс, у тому числі декілька увертюр та опер. У семінарії існував духовий оркестр під керівництвом диригента А.Марковського, який виступав на сімейних вечорах, що проходили в стінах семінарії і був показником успіху навчання музиці. За своїми художніми якостями він вважався найкращим в Чернігові і часто виступав з концертами. Крім гри на духових інструментах, всі бажаючі з числа вихованців вчилися грі на скрипці. Існував при семінарії хор, який складався з музично обдарованої молоді. В репертуарі цього художнього колективу під керівництвом О.Соловйова були так звані партесні твори (багатоголосний хорівий спів), класичні концерти А.Веделя, Д.Бортнянського, твори українських композиторів, переважно М.Лисенка та К.Стецька²⁰, а також українські народні пісні²¹. Хор виступав на урочистих концертах, літературно-музичних вечорах, присвячених знаменним датам, а також давав відкриті концерти поза стінами семінарії.

У семінарії музичні предмети викладали досвідчені педагоги: Г.Зосимович (керівник хору), О.Комінський (випускник Київського музичного училища, викладав музику), О.Соловйов (музикант - теоретик, в майбутньому - композитор)²². Талановитим учням доручалося диригувати хором, навіть виступати з публічними концертами. За участю педагогів музичних класів та запрошених музикантів щороку відбувались цикли концертів: "історичні музичні вечори", "камерні зібрання", "квартетні зібрання", "вечори сучасного романсу" та інші.

Навчання малюванню проходило в трьох групах: вихованці молодшої групи малювали геометричні фігури та знайомилися з законами лінійної перспективи; друга малювала орнаменти та барельєфи; третя - живу натуру (голову). Навесні практикувалися загальні заняття на дворі для ознайомлення з елементарними правилами повітряної перспективи. Крім того, вихованці знайомилися з прийомами іконопису. Одним з учнів було написано на полотні - ікону (один з днів творіння) і для семінарського храму²³. "В семинарии была в своём роде студия изобразительного искусства достаточно оборудованная; рисовали карандашом, тушью,

акваре
живоп
двадця
а й в ін
Його у
дуже ба
познай
тісля п
перебр
С
заснав
примі
та при
кількіс
навчат
існува
найви
а сама

З
К
// Трист
Черніг
Д
А
семінар
універси
К
Д
Д
Верхов
педагогі
К
С
Пархом
Е
Ф.802;
С.810; Т
Е
Д
1866. - П
Е
Д
187
197
20
21
22
23
24
25

ресеніє"
Мефодія.
вільність
новання
ступив з
вкладач
Русских
зібранні
також
а всіма
увались
курси по

вхованці
то тільки
у, куди
протягом
му числі
естр під
імейних
навчання
Чернігові
стах, всі
семінарії
рі цього
ак звані
Веделя,
Інсенка
ував на
вчених
емінарії.
дагоги:
вського
оретик,
чалося
участю
увались
партетні

хованці
конами
третя -
на дворі
ективи.
з учнів
рського
ельного
пушью,

акварелью и масляными красками"²⁴. Викладав у класі малювання відомий живописець М.Жук - вихованець Краківської художньої академії. Майже двадцять років пов'язує його з Черніговом. Він викладав не лише в семінарії, а й в інших навчальних закладах міста - духовному училищі, жіночій гімназії. Його учнями були такі відомі митці, як П.Тичина, С.Блакитний. М.Жук дуже багато уваги приділяв своїм вихованцям: вплив семінаристів на виставки, познайомив їх з родиною Коцюбинських, з якими заприятелював відразу після приїзду в Чернігів. Але його гнітило тихе життя міста і з часом він перебрався до Одеси²⁵.

Слід зауважити, що, хоча Чернігівська духовна семінарія декілька разів зазнавала реформування, все ж естетичному вихованню семінаристів приділялася належна увага. Семінарія давала ґрунтовну музичну підготовку та приділяла значну увагу навчанню живопису. Постійно збільшувалась кількість годин з цих предметів, а також кількість вихованців, бажаючих навчатися музиці та малюванню. З другої половини ХІХ ст. при семінарії існував хор та духовий оркестр, який, на думку митців, відповідав найвимогливішим критеріям професіоналізму і художньої якості того часу, а сама семінарія була своєрідним центром мистецького життя Чернігова.

¹ Знаменский П. Духовная школа в России до реформы 1808 г. - Казань, 1881. - С.714.

² Коваленко О. З історії музичного виховання у навчальних закладах старого Чернігова // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. - Чернігів, 2001. - С.56.

³ Гіпка М. Записки. - М., 1988. - С.80.

⁴ Мася Л. Музичне виховання у Чернігівському колегіумі та Чернігівській духовній семінарії // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. - Чернігів, 2001. - С.51-56.

⁵ Коваленко О. Вказ. праця. - С.56-58.

⁶ Тичина П. З минулого - в майбутнє. - К., 1973. - С.14-15.

⁷ Драпкін Б. Чародій української пісні. - Чернігів, 1995. - С.10-12; Аннісієнко Л. Григорій Верьовка - вихованець Чернігівської духовної семінарії // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. - Чернігів, 2001. - С.82-85.

⁸ Юдіна В. Музика в житті Павла Тичини. - К., 1976. - С.10-19.

⁹ Студьонісова Л. Художник М.Жук // Десятилітська праця. - 1988. - 7 вересня. - С.3; Пархоменко І. З біографії вулиці // Україна. - 1982. - №21. - С.22.

¹⁰ Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (далі - РДА). - Ф.796.; Ф.802.; Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф.Р-1495.

¹¹ Черніговские епархиальные известия. - 1866. - 15 декабря. - Часть неофициальная. - С.810; Там же. - 1908. - №22. - Часть неофициальная. - С.873.

¹² РДА. - Ф.796. - Оп.83. - Спр.985. - Арх.6.

¹³ Коваленко О. Вказ. праця. - С.57.

¹⁴ Художественная выставка в семинарии // Черніговские епархиальные известия. - 1866. - 15 декабря. - Часть неофициальная. - С.810.

¹⁵ РДА. - Ф.802. - Оп.9. - Спр.52. - Арх.87 (зв.).

¹⁶ Там само. - Спр.22. - Арх.21.

¹⁷ Там само. - Спр.50. - Арх.29 (зв.).

¹⁸ Там само. - Спр.52. - Арх.87.

¹⁹ Там само. - Оп.15. - Спр.1293. - Арх.11.

²⁰ Юдіна В. Вказ. праця. - С.12.

²¹ Драпкін Б. Вказ. праця. - С.10.

²² Мася Л. Вказ. праця. - С.54.

²³ РДА. - Ф.802. - Оп.15. - Спр.1293. - Арх.11.

²⁴ ДАЧО. - Ф.Р-1495. - Оп.1. - Спр.115. - Арх.51.

²⁵ Студьонісова Л. Вказ. праця; Пархоменко І. Вказ. праця.

НЕСТЕРЕНКО В. А.

СТАНОВИЩЕ НАУКОВИХ ІНСТИТУЦІЙ У ХАРКОВІ В 1941-1943 РР.

Малодослідженим залишається питання діяльності науковців у роки окупації України. У вітчизняній історіографії більше уваги приділялося питанням евакуації та діяльності наукових установ у тиллових районах СРСР. Щодо окупованих територій, ця проблема розглядалася недостатньо, в основному крізь призму страхітливих умов "нового порядку"¹.

Запропонована стаття є спробою висвітлення заходів місцевої інтелігенції по відновленню діяльності наукових інституцій на прикладі Харкова, який знаходився у так званій "військовій зоні", а також політики німецької адміністрації у цій сфері.

Наукова сфера не була байдужою німецьким властям. Про це, зокрема, свідчить "Особливе розпорядження №22" начальника оперативного тилового району "Південь" від 31 жовтня 1941 р., де, між іншим, йдеться про наукові заклади: *"В окремих випадках в зоні бойових дій проводилася очистка наукових закладів з метою розміщення в них військових інституцій і військ. При цьому без всякої на те необхідності розорювалися колекції, бібліотеки тощо... Часто такі колекції і бібліотеки представляють особливий інтерес для Німецького рейху... Таму забороняється займати наукові заклади під приміщення для військових інстанцій і для розміщення військ, якщо в розпорядженні є достатня кількість інших приміщень"*².

На окупованій території залишились сотні вчених, які до війни працювали у вузах та науково-дослідних інститутах. Центром наукової думки Лівобережної України був Харків. Доля майбутнього науки не могла не турбувати вчену громадськість, тим більше, що багато науковців входило до органів місцевої влади. Серед частини інтелігенції існували певні сподівання на можливе порозуміння в цьому питанні з німецькими властями.

Вже 5 листопада 1941 р. на ім'я бургомістра Харкова професора О.І.Крамаренка надійшла доповідна записка від ініціативної групи вчених, до якої входили: академік, доктор хімічних наук професор М.І.Кузнецов; кандидат технічних наук Д.С.Селіхов; кандидат технічних наук Б.В.Мандуба; економіст, головний бухгалтер Інституту енергетики І.І.Рагніков; керуючий справами Інституту енергетики М.К.Гіршман. В ній йшлося про те, що деякі науково-дослідні інститути не дуже постраждали від евакуації, частина приладів та апаратура навіть не були зняті з установок. Крім того, навантажене у вагони обладнання знаходилося неподалік від Харківська. Тому пропонувалося при міськуправі терміново утворити комітет з охорони науково-дослідних інститутів, завданням якого мало стати виявлення в Харкові працівників цих закладів і розгляд можливостей їх подальшого використання. Далі зазначалося, що за їх інформацією у Львові вже функціонує Українська Академія Наук і було б доцільно доручити комітету вийти з нею в контакт, щоб дізнатися про її думку з питання подальшого використання харківських науково-дослідних інститутів.

Д
л
сто
у
ск
ла
про
ц
на
явн
них
ін
ма
йна
мето
Ака
де
об
слу
ін
сти
сам
ос
тех
ніч
ака
дем
(ен
ерг
час
ти
2
нове
"б
ург
омі
ств
мін
і
ма
в
про
мис
зд
їсн
сіль
ськ
нау
ко
вхо
ди
кон
сул
прин
ц
зав
дан
сис
те
мат
ері
К
бу
ла
т
дос
лі
д
про
мис
вля
ль
гос
по
Гов
ор
та
їх
ко
Н
ін
сти
т
мед
и
дос
лі
д
сіль
ськ
устан
дос
лі
д
ен
ерг
е
ін
сти

До цієї пропозиції прислухалися, і наказом міськуправи №13 від 12 листопада 1941 р. був створений "Комітет науково-дослідних інститутів" у складі 5 осіб⁴. 29 листопада того ж року було затверджено положення про цей комітет. Перед ним ставилися наступні завдання: а) з'ясувати наявний стан усіх науково-дослідних інститутів Харкова; б) провести в них інвентаризацію устаткування; в) організувати розшук їх евакуйованого майна і його доставку за потребою; г) виявити наявні кадри інститутів з метою використання за призначенням; д) організувати у Харкові філію Академії Наук України. Комітет складався з голови, членів комітету, обслуговуючого персоналу, уповноважених комітету по окремим інститутам. Голова, члени й уповноважені призначалися міськуправою, самостійним відділом якої був комітет⁵. Головою було призначено доктора технічних наук, професора Л.П.Крамаренка. Членами комітету стали: академік М.І.Кузнецов (хімічні інститути і виробництво), Д.С.Селіхов (енергетика і метали), І.І.Ратніков (виробниче управління і фінансова частина), професор Є.О.Добровольський (медичні інститути)⁶.

2 березня 1942 р. обер-бургомістр Харкова О.І.Крамаренко затвердив нове "Положення про Комітет Науково-Дослідних Інститутів при обер-бургомістрі в складі Харківської міської управи", яке містило низку суттєвих відмінностей. Комітет підпорядковувався безпосередньо обер-бургомістру і мав керувати інститутами, які обслуговували сільське господарство, промисловість і охорону здоров'я. Загальне керівництво комітетом здійснювала президія з п'яти осіб: голова і чотири члени комітету (по сільськогосподарським, промисловим, медичним інститутам, по загальним науково-дослідним та організаційним питанням). Крім того, до комітету входили Наукова Рада і Виробниче Бюро. Перша була постійним консультативним органом при голові комітету з метою опрацювання принципових наукових та організаційних питань. Перед другим ставилось завдання організації на засадах господарського розрахунку виробництв в системі науково-дослідних інститутів, забезпечення їх сировиною, матеріалами, устаткуванням і реалізації виготовленої продукції⁷.

Комітет розгорнув активну діяльність. Вже 17 листопада 1941 р. ним була підготовлена доповідна записка про стан обстеження науково-дослідних інститутів. Пріоритет надавався закладам, які обслуговували промисловість, сільське та комунальне господарства. На той час було виявлено 17 інститутів, які обслуговували промисловість, 4 - сільське господарство, 3 - комунальне господарство, 15 - медицину, 6 - інші. Говорилося також про необхідність намітити форми об'єднання інститутів та їх концентрації в системі Академії Наук, яка вже функціонувала в Києві⁸.

На 1 грудня 1941 р. налічувалося вже більше 60 науково-дослідних інститутів, з них: по сільському господарству - 15, промисловості - 18, медицині - 28. Комітет пропонував організувати ряд об'єднань науково-дослідних інститутів Української Академії Наук: Науково-дослідний інститут сільського господарства, який би включав до свого складу 9 інститутів і установ; Науково-дослідний інститут горючих копалин - 2; Науково-дослідний інститут хімічної технології - 5; Науково-дослідний інститут енергетики - 4; Науково-дослідний інститут металів*2; Науково-дослідний інститут силікатів - 2; Науково-дослідний фізико-технічний інститут - 1;

Науково-дослідний інститут експериментальної медицини і ветеринарії - 8; Науково-дослідний інститут гігієни - 7; Науково-дослідний рентгено-радіологічний інститут - 2; Науково-дослідний інститут ендокринології та органотерапії - 1. Питання про решту установ мали розглядати пізніше⁹.

Одночасно робилися спроби встановити контакти з Українською Академією Наук. 16 січня 1942 р. Комітет направив "Доповідну записку" з пропозицією організувати у Харкові Лівобережну Філію УАН¹⁰. У березні того ж року пропозицію повторено в листі до президента УАН О.М.Лисенка¹¹. Однак зусилля в цьому напрямку результатів не дали.

З початком 1942 р. в наукову сферу все більше починає втручатися німецьке господарське командування, прагнучи поставити відновлені науково-дослідні заклади під свій контроль. Частина діючих інститутів перейшла у розпорядження Вікадо (німецьке господарське командування). Тому 12 квітня Комітет Науково-Дослідних Інститутів був реорганізований в Наукову Управу. Головою її став колишній обер-бургмістр професор О.І.Крамаренко¹². Тоді метою цього органу ставало надання наукової допомоги німецькому командуванню і Харківській міськуправі у розв'язанні питань, які виникають при відбудові міського господарства. На неї покладалося наступне: розгляд і апробація технічних проектів та інших пропозицій, розроблених відділами управи або підпорядкованими командуванню й управі організаціями; консультація і проведення експертиз з різних питань життя міста; організація кваліфікованих бригад для розробки окремих завдань німецького командування й міськуправи та наукове керівництво роботою цих бригад. Тематичний план роботи та кошторис Наукової Управи затверджувався господарським командуванням. Воно також затверджувало голову НУ та штатних членів¹³.

Як видно з вищенаведеного, функції реорганізованої установи мали більше практичний, утилітарний, ніж науковий характер. У цьому вони були схожими до завдань Науково-Технічної Ради - вишньої міськуправи, який займався попереднім розглядом усіх технічних заходів та проектів по відбудові комунального господарства міста, опрацьованих технічними підвідділами управи для подальшого їх затвердження президентом міськуправи. Головою її був професор Я.В.Столяров¹⁴.

Але на цьому реорганізації не закінчилися. 15 червня 1942 р. замість Наукової Управи було утворено "Управу Науково-Дослідних Інститутів". Вона складалася з президента - професор О.І.Крамаренко, двох віцепрезидентів - Л.П.Крамаренко і М.І.Кузнецов, вченого секретаря - Ф.О.Беляков, членів Управи - М.І.Кузнецов (по інститутах хімічної групи), Я.В.Столяров (по інститутах технічної групи), М.Ю.Помазанов (по військово-господарській групі), С.І.Лісовенко (по сільськогосподарській групі), С.О.Добровольський (по меліярній групі), М.С.Саврон (по групі науково-методичних питань)¹⁵.

Згідно з положенням про УНДІ, Управа утворювалася при відділі "W" Вікадо для керівництва всіма науково-дослідними інститутами Харкова і складалася з наукової, фінансової та господарсько-заготівельної частин. До її функцій входили: організація науково-дослідних інститутів з різних галузей знань; розгляд та затвердження їх структури, напрямку наукової діяльності; тематичних і фінансових планів; координація роботи окремих

інститутів; подання для затвердження та звільнення директорів інститутів¹⁶. Але в наказах №№10, 11, 18 за червень-липень 1942 р. О.І.Крамаренко іменувався президентом Наукової Управи, тобто зберігалася стара назва. Це підтверджується також "Доповідною запискою" президента НУ Л.П.Крамаренка, який замінив на цій посаді О.І.Крамаренка після його арешту. У цій записці від 23 грудня 1942 р. знову пропонується змінити назву на "Науковий Комітет при Президії міської управи" у зв'язку зі зміною завдань цієї установи. Вона виконувала роботи по обслуговуванню німецького командування, міськуправи, управління МТС тощо¹⁷.

Залишається нез'ясованим місце в цій системі ще одного органу - Науково-Технічної Управи (НТУ). Можливо він існував паралельно з Науковою Управою. 17 квітня 1942 р. виїшов наказ Вікадо за підписом обер-лейтенанта Тайле, згідно з яким президент Наукової Управи О.І.Крамаренко призначався довіреною особою Вікадо Харкова по всіх учбових закладах, університетах, інститутах та інших наукових установах округу¹⁸. А вже наприкінці травня того ж року наказом №255 обер-бургомістра О.П.Семененка Харківський університет, політехнічний, сільськогосподарський, педагогічний, інженерно-економічний інститут, Консерваторія, Інститут фізичної культури, наукові бібліотеки були передані у підпорядкування Харківській Науково-Технічній Управі¹⁹. У зв'язку з цією передачею 4 червня 1942 р. в приміщенні Наукової Управи відбулася нарада керівників всіх закладів, переданих із системи відділу освіти міськуправи²⁰.

Згідно з положенням про НТУ (без дати і підпису, тому можливо це лише проект), цей орган було утворено з метою упорядкування розпорощеної мережі вузів і науково-дослідних інститутів Харкова, впровадження науково-дослідних розробок на підприємствах і організації їх роботи відповідно до потреб німецької армії та господарства України, безпосередньо керувати цими закладами і підприємствами. Зберігалася положення про необхідність створення філії Академії Наук. НТУ підпорядковувалась безпосередньо командуванню німецької армії. До її функцій входили: організація мережі вузів та науково-дослідних інститутів; затвердження організаційних форм окремих інститутів та їхньої структури; координація роботи інститутів і підприємств; затвердження виробничих та наукових планів інститутів і звітів про їхню діяльність та промфінансів і звітів підприємств; оперативне фінансування інститутів та підприємств в межах затверджених кошторисів і планів та виділення кредитів; подання на затвердження планів і звітів про роботу німецькому командуванню та виконання окремих його завдань.

Очолювали НТУ президент і віце-президент, яких призначали німецькі інстанції. При президенті мала працювати Наукова Рада - постійний консультативний орган. Також створювались такі відділи: адміністративний з підвідділом постачання; планово-фінансовий; індустріальний з підвідділом енергетики та палива; сільськогосподарський; гуманітарно-природознавчо-медичний. Зазначалось, що Управа повинна мати власний друкований орган "Наукові вісті" та існувати на бюджетні кошти, що визначає німецьке командування²¹.

28 квітня 1942 р. штандарт-комендант генерал-лейтенант Шмідт-Льоган призначив професора О.І.Крамаренка президентом "Ради Наук", яку ще потрібно було сформувавши і яка не залежала від міськуправи, а підпорядковувалась відділу "W" Вікадо²². У наказі №1 президента Ради Наук від 22 червня 1942 р. зазначено, що цей орган створено з 15 червня. Рада Наук визначалася як найвищий науковий орган, до компетенції якого входять: розгляд усіх наукових питань, пов'язаних з сільським господарством, промисловістю, будівництвом та комунальним господарством Харкова; координація всіх наукових сил та їх раціональне використання відповідно з завданнями народного господарства України; загальне й науково-методичне керівництво діяльністю науково-дослідних інститутів, вищої школи і наукових товариств; розгляд винаходів, організація захисту наукових дисертацій, дипломних робіт і прийому державних екзаменів для осіб, які закінчили вищу школу; сприяння охороні та відбудові зруйнованих храмів і пам'ятників старовини.

Структура Ради Наук була такою: президія у складі президента О.І.Крамаренка, двох віце-президентів професорів Л.П.Крамаренка і М.І.Кузнєцова та вченого секретаря професора М.С.Саврона; пленум Ради - 8 постійних членів, 17 членів за посадою та 7 членів за запрошенням; секції - з різних галузей науки для розгляду спеціальних питань; кваліфікаційна комісія для розгляду питань кваліфікації наукових робітників (голова Л.П.Крамаренко); комітет сприяння охороні та відбудові зруйнованих храмів і пам'яток (7 чол., голова О.І.Крамаренко); редакційна комісія з видання наукових праць ("Науковий бюлетень" 9 чол., відповідальний редактор Я.В.Столяров). Секцій всього було вісім: хімічна - 5 чоловік; сільськогосподарська - 4; металургії і машинобудівництва - 4; будівельно-селікатна - 3; енергетична - 4; горно-геологічна - 3; медична - 3; учбово-методична - 5²³. Питання про термін і ефективність діяльності цієї інституції залишається відкритим, особливо враховуючи те, що невдовзі президент був заарештований і страчений.

Поряд із вищезгаданими органами науковці ще на початку грудня 1941 р. заснували громадську організацію "Харківське Українське Наукове Товариство". Його фундаторами виступили 23 особи, серед яких провідну роль відіграв професор П.О.Соловійов, принаймні, на початку березня його обрали головою президії. У "Статуті" товариства зазначалося, що його метою було допомагати розвитку всіх галузей української науки шляхом організації науково-дослідної роботи та популяризації наукових здобутків серед широких українських мас, сприяти вихованню молодих кадрів науковців з найбільш талановитої молоді.

Для реалізації цієї мети передбачалося розгорнути широку діяльність: розробляти наукові питання у відділах, секціях, комісіях по двох напрямках - науковий і науково-технічний; ініціювати проведення закритих і публічних наукових засідань, конференцій, з'їздів; створювати спеціальні й допоміжні заклади, лабораторії, інститути; організовувати наукові експедиції та обстеження; створювати гуртки для молоді, проводити олімпіади тощо; мати власний друкований орган, учбову та науково-популярну літературу, проводити наукові розвідки; засновувати грошові фонди для допомоги, надання стипендій і премій науковцям і талановитій молоді.

Ч
юрисде
Керівн
(прези
особи,
загал
філії з
вироби
С
знаход
про бу
"змет
техніч
народ
в пери
інжен
книго
господ
науков
винчел
членам
К
міську
прибу
осіб, н
вадав
виступ
обер-б
Економ
директ
керівн
Д
проти
секцій
участь
драмат
органі
власн
продув
читаль
україн
теми, о
україн
Іс
в інши
повідом
напрям
повідом

Членом товариства міг бути кожний повноправний громадянин або юридична особа. Вступний внесок становив 10 крб. і щорічний - 20 крб. Керівними органами товариства були: президія (7 чол.), управа товариства (президія, по одному делегату від кожної секції та від кожної юридичної особи-члена), ревізійна комісія (3 члени та два кандидати). Всі вони обиралися загальними зборами товариства. Передбачалося, що товариство могло мати філії за межами Харкова, книгозбірню, будинки і приміщення, господарські і виробничі заклади, майстерні, сільськогосподарські ферми тощо²⁴.

Слід також згадати, що в Харкові діяв будинок "Науки і техніки", де і знаходилося вищезгадане наукове товариство. Як вказувалося у "Положенні про будинок "Науки та техніки" від 10 лютого 1942 р., він був організований "з метою створення сприятливих умов для праці наукових та інженерно-технічних робітників, спрямованої на піднесення добробуту українського народу та популяризації в ньому науково-технічних досягнень закордону, в першу чергу німецького народу". Для цього він мав надати науковим та інженерно-технічним робітникам приміщення для роботи, створити книгозбірню, організувати показові сільськогосподарські та промислові господарства на зразок кращих закордонних господарств, виставки кращих наукових та технічних творів, організувати відрядження за кордон для вивчення окремих практичних завдань, здійснити матеріальну підтримку членам будинку через кооперативну мережу.

Керувати роботою установи мав директор за призначенням Президії міськуправи. Діяти будинок повинен на принципах госпрозрахунку: прибутки мали складатися з членських внесків фізичних та юридичних осіб, надходжень від організації платної книгозбірні, кіно, лекцій, виставок, видавничої та господарської діяльності²⁵. Фундаторами цього будинку виступили обер-бургомістр Харкова професор О.І.Крамаренко, заступник обер-бургомістра інженер М.С.Сліпченко, консультант-економіст Планово-Економічного Бюро при Президії міськуправи М.П.Дзуль, який і став директором, керівник Відділу пропаганди міськуправи В.В.Кривенко, керівник Житлово-Орендного відділу міськуправи А.Г.Федосій²⁶.

Діяльність будинку з науки і техніки була досить активною. Лише протягом II та III кварталів 1942 р. у ньому відбулися 67 засідань різних секцій "Харківського Українського Наукового Товариства", в яких взяло участь понад 1000 осіб. Діяв організований разом з товариством "Просвіта" драматичний гурток, велася організація хорового гуртка. При будинку було організоване Споживче кооперативне товариство "Науковець", яке мало власну крамницю і забезпечувало пайовиків овочами та молочними продуктами за зniżеними цінами. Велася робота з організації бібліотеки-читальні. В першому кварталі 1943 р. планувалося провести семінари з української літератури та історії, підготувати доповіді на науково-технічні теми, організувати три вечори творчості українських письменників, гуртки української, німецької мов, художнього читання²⁸.

Існують окремі свідчення про діяльність науково-дослідних закладів в інших областях військової зони. Чернігівська газета "Українське Полісся" повідомляла про відновлення в місті діяльності Бактеріологічного інституту наприкінці листопада 1941 р.²⁹ Газета "Голос Охтирщини" 1 серпня 1943 р. повідомляла про організацію в Сумах на території колишньої біофабрики

Обласного інституту служби рослинництва, який мав охоплювати науковими дослідженнями всі галузі сільського господарства³⁰. У Глухові діяв Дослідницький інститут коноплі³¹. Слід зазначити, що залучені матеріали не дозволяють в повній мірі висвітлити вищезгадані питання. Тому дослідження в цьому напрямку мають бути продовжені, зокрема, щодо уточнення структури органів управління науковою сферою. Проте, на основі вище зазначеного можна визначити основні тенденції в становищі науки в областях військової зони та зробити певні висновки.

Отже, наукова сфера не була байдужа німецьким окупаційним властям. Тим більше не була вона сторонньою для сотень вчених, які залишилися на окупованій території і прагнули продовжувати займатися своєю справою, відроджувати діяльність вузів та дослідних інститутів. Звичайно, вони сподівалися на розуміння цього прагнення з боку "нової" влади. Частина вчених увійшла до складу місцевих органів управління або співпрацювала з ними. Саме така ситуація склалася у Харкові, де було створено ряд наукових установ. Робилися кроки по відновленню науково-дослідних інститутів, відкриттю філії Академії Наук.

Проте, як і в інших справах, німецькі військово-господарські установи використали ініціативу українських діячів і фактично перепідпорядкували більшість створених наукових органів разом з науково-дослідними інститутами собі. При цьому їх діяльність спрямовувалась у більш практичний бік - господарсько-виробничу сферу.

¹ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / Україна крізь віки. В 15 т. – Т. 12. – К., 1999. – 336 с.

² ЦДАВО України. – КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 153. – Арк. 31.

³ ДАХО. – Р-3076. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1.

⁴ Там само. – Спр. 2. – Арк. 1.

⁵ Там само. – Спр. 1. – Арк. 9–10.

⁶ Там само. – Арк. 109.

⁷ Там само. – Арк. 103.

⁸ Там само. – Арк. 2.

⁹ Там само. – Арк. 70–76.

¹⁰ Там само. – Арк. 47.

¹¹ Там само. – Арк. 51.

¹² Там само. – Арк. 130.

¹³ Там само. – Арк. 112.

¹⁴ Там само. – Арк. 114.

¹⁵ Там само. – Арк. 133.

¹⁶ Там само. – Арк. 132.

¹⁷ Там само. – Арк. 130.

¹⁸ Там само. – Спр. 2. – Арк. 2–3.

¹⁹ Там само. – Арк. 13.

²⁰ Там само. – Спр. 16. – Арк. 1.

²¹ Там само. – Спр. 1. – Арк. 117–118.

²² Там само. – Спр. 2. – Арк. 7–8.

²³ Там само. – Спр. 1. – Арк. 121–124.

²⁴ Там само. – Спр. 11. – Арк. 42–48.

²⁵ Там само. – Спр. 221. – Арк. 1.

²⁶ Там само. – Арк. 2.

²⁷ Там само. – Арк. 9.

²⁸ Там само. – Арк. 24.

²⁹ Українське поліся (Чернігів). – 1941. – 23 листопада.

³⁰ Голос Охтирщини (Охтирка). – 1943. №1 серпня.

³¹ ЦДАВО України. – КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 157. – Т. 1. – Арк. 210.

УРОЖЕНЦЫ СУМЩИНЫ В БИОГРАФИЧЕСКОМ СЛОВАРЕ ПРОФЕССОРОВ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

В Санкт-Петербургском издательстве Русского христианского гуманитарного института увидела свет книга В.А.Волкова и М.В.Куликовой "Российская профессура. XVIII - начала XX вв. Биологические и медико-биологические науки. Биографический словарь" (2003). Данный том является первым. За ним последуют и другие, посвященные профессорам - представителям других наук.

Достоинством Словаря, в который вошли биографии более 750 профессоров, возглавлявших в университетах, медицинских академиях, ветеринарных и сельскохозяйственных институтах кафедры по всему комплексу биологических наук, а так же теоретических (не клинических) медицинских дисциплин, является и то, что авторы широко использовали многочисленные архивные материалы. Биографии снабжены перечнем неопубликованных документов: личные дела, формулярные (послужные) списки, автобиографии, отчеты о заграничных командировках, рукописи научных трудов, переписка, фотографии и т.д. Многие из этих документов впервые вводятся в научный оборот.

Трагически сложилась судьба старой - досоветской профессуры после 1917 г. Многие из них стали политическими эмигрантами, другие погибли в советских тюрьмах и лагерях. Поэтому долгое время их биографии не были известны общественности и впервые увидели свет на страницах Словаря.

В рецензируемом томе помещено около двадцати биографий профессоров выходцев из Сумщины. Статьи содержат ряд новых сведений об их жизни и деятельности. Один из них, Яков Никифорович Якимович (1848-1908), родился в Конотопе в семье потомственного дворянина, в 1873 г. окончил с отличием Университет Св. Владимира в Киеве, в 1880 г. стал доктором медицины, а в 1891-1903 гг. был профессором Киевского университета на кафедре гистологии эмбриологии.

Нужно упомянуть еще об одном профессоре. Алексей Григорьевич Дояренко (1874-1958) - сын крестьянина, уроженец Сумского уезда. В 1892 г. он окончил с золотой медалью гимназию в Сумах, в 1897 г. - естественное отделение физико-математического факультета Петербургского университета и в 1901 г. - Московский сельскохозяйственный институт. Кроме того, А.Г.Дояренко окончил вольнослушателем Петербургскую консерваторию по классу композиции и оркестровки, руководитель - Н.А.Римский-Корсаков. Позже профессор был арестован по делу о "крестьянской партии", 5 лет находился в заключении в Бутырской тюрьме в Москве, а также в Суздальской. После этого, будучи в ссылке в Кирове, он увлекся искусством и был автором музыки к операм - "Торе от ума" по А.Грибоедову и "Кому на Руси жить хорошо" по Н.Некрасову и к ряду песен. Он работал научным сотрудником областной сельскохозяйственной опытной станции и был музыкальным руководителем театра юного зрителя. По окончании срока ссылки ему было запрещено возвращаться в Москву и до конца жизни А.Г.Дояренко жил в Саратове, где работал на должности профессора Института зернового хозяйства Юго-Востока. После августовской сессии ВАСХНИЛ в 1948 г. он был отстранен от работы. Остаток жизни профессор посвятил написанию автобиографической повести "Из агрономического прошлого" (1958).

ВАСИЛЬЕВ К.К.

ДОБРОЧИННІСТЬ ТА СОЦІАЛЬНА ДОПОМОГА: З ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ

Важливою та актуальною проблемою в історичній науці сьогодення є вивчення феномену доброчинності та соціальної допомоги. Перші кроки в цьому напрямку вже зроблено. Однак серед різноманітних складових вказаної проблеми окремо ще не розглядалися питання історіографії доброчинності та соціальної підтримки, за виключенням однієї публікації¹. В деяких дисертаціях дослідники лише фрагментарно торкаються загальних питань історіографії², тому метою статті є спроба зробити загальний огляд дорадянської історіографії даної проблеми.

Вивчення історії соціальної допомоги та доброчинності в Російській імперії розпочалось в середині XIX ст. Примітно те, що процес соціальної допомоги та підтримки не був термінологічно визначеним, його опис проходив у двох культурно-історичних парадигмах: суспільна опіка ("общественное призрение") і християнська благодійність. Полярність підходів до інтерпретації процесу допомоги і взаємодопомоги пов'язана з багатьма причинами, серед яких найважливішими були: ідеологічні настанови того часу, вибіркоче ставлення держави до проблем соціальної підтримки, розробленість проблеми християнського милосердя та жебраколюбства в церковній літературі і невизначеність її у світській історіографії. До того ж, не виділяючи в історичній науці суспільну і приватну допомогу та підтримку як самостійний предмет вивчення, історики М.Карамзін, В.Ключевський, С.Соловйов використовують стосовно раних сторінок князівської допомоги християнські поняття "жебраколюбство" ("нищелюбие"), "милосердя" та більш пізні світське поняття - "благодійність". Все це призвело до того, що як в світських, і в конфесійних підходах на кінець XIX ст. не визначилась єдина ідентифікація процесу допомоги.

У XIX ст. суспільна опіка і християнська благодійність існували як дві самостійні парадигми. На початок XX ст. вони розглядаються в єдності як суспільна допомога, а державна опіка і приватна благодійність, представлені світською і конфесійною історичною практикою, як складові частини єдиного соціально-історичного процесу.

Один з перших світських підходів до історії досвіду соціальної допомоги в Росії дається в роботі А.Стога "О общественном призрении"³, яка протягом першої половини XIX ст. стала, по суті, єдиним історичним дослідженням, присвяченим даному питанню. Підкреслюючи важливість державного підходу в справі суспільної допомоги та опіки, А.Стог уперше в російській історіографії спробував показати еволюцію державного підходу до проблеми допомоги та підтримки нужденних, починаючи з X-XII ст. Майже через п'ятдесят років дана проблема знайшла своє відображення в роботах інших дослідників.

СУМСЬКА
І
XIX ст.
також
дослід
підтр
зору: з
П
христ
милос
христ
осмис
виявл
благо
Д
почат
через
норма
також
проле
бібліо
та за к
Т
бібліо
помо
журна
А.Сел
Попеч
В
благат
можна
Д
орієнт
суспіл
окрем
публік
нових
соціал
С
феном
пробле
яскрав
З
дорад
дослід
ході су
ідеоло
С
пробле

Інтерес до ранніх сторінок практики допомоги та захисту в 70-80-х рр. XIX ст. пов'язаний зі зростанням громадського руху підтримки нужденних, а також з низкою державних заходів у галузі соціальної політики. В дослідженнях цих років розглядається історія процесу допомоги та підтримки в Росії, еволюція суспільної опіки аналізується з різних точок зору: заходів уряду, законодавства, з позицій історико-статистичного підходу.

Паралельно з даним підходом розвивався й інший - з точки зору християнської благодійності. У зв'язку з тим, що практика християнського милосердя має більш ранню суспільну традицію ніж державна, історіографія християнської благодійності розвивалася за кількома напрямками: осмислення ідеології та практики милосердя в християнському світі; виявлення і категорювання тенденцій і форм приватної християнської благодійності; формування та опис окремих етапів доброчинності⁴.

До початку XIX-XX ст., коли питання суспільної опіки і благодійності почали особливо цікавити як суспільство, так і уряд, деякі громадяни, які через соціальний чи професійний статус мали відношення до розробки нормативної бази і практичної роботи по організації соціальної опіки, а також представники різних галузей науки, вважали своїм обов'язком провести роботу по систематизації хоча б у вигляді каталогів або коротких бібліографічних покажчиків усієї літератури, виданої на той момент у Росії та за кордоном з різних аспектів означеної проблеми.

Так, відомому російському бібліографу В.Межову належить бібліографічний покажчик книг і статей⁵. Видавець журналу "Детская помощь" протоієрей Г.Смірнов-Платонов склав покажчик до свого журналу за весь час його існування (1883-1894). Цю працю продовжив А.Селіванов⁶. Окрім цього, до 1917 р. вийшов ще каталог бібліотеки Попечительства будинків праделюбства і робітних будинків⁷.

В наш час робота по складанню довгих бібліографій з історії і проблем благодійності тільки розгортається, і одним з перших кроків на цьому шляху можна вважати бібліографічний довідник, який вийшов у Москві в 1995 р.⁸

До своєрідних історіографічних оглядів, що допомагають досліднику орієнтуватися у бібліографічних лабіринтах літератури з проблеми суспільної опіки та доброчинності, можна віднести й оглядові статті окремих співробітників журналу "Вестник благотворительности", що публікувалися в розділі "Літературний огляд". Саме в них з'являвся аналіз нових видань, що виходили тоді в Росії та за кордоном з проблеми соціальної опіки та філантропії.

Серйозна бібліографічна робота, проведена в дорадянській Росії стосовно феномену благодійності, свідчить як про наявність широкої літератури з проблеми, так і про роль та місце допомоги нужденним, які відводились цьому яскравому і багатому історією явищу соціокультурного життя.

Зроблена нами спроба вивчення та аналізу феномену вітчизняної дорадянської добродійності на фоні соціальної історії з одночасним дослідженням історії становлення ідеології благодійності й оформлення її в ході суспільного розвитку в елемент суспільної свідомості, політичної ідеології та культури, ще не мала місця в українській історичній науці.

Сучасні дослідники, звертаючись до стану наукової розробки проблеми благодійності, називають різну кількість - від чотирьох до десяти

тисяч - праць, статей, авторських і статистичних збірників, що існували на 1917 р. і належали перу істориків, архівістів, церковнослужителів, чиновників, державних і громадських діячів, видавців та ін.

Серед цих робіт значну частину займали дослідження благодійності як загальнохристиянського, так і православного спрямування. Серед них можна виділити праці С.Миронопальського⁹ з історії церковно-парафіяльних шкіл, Макарія, митрополита Московського¹⁰, Філарета, архієпископа Чернігівського¹¹, Амвросія Орнатського¹², агіографа графа М.Толстого, що писали історію російської церкви та ієрархії; І.Лабутина¹³, Г.Ульгорна і А.Лопухіна¹⁴ та інших, що досліджували християнську благодійність. Деякі автори намагалися довести, що церковні установи можуть і повинні бути необхідною ланкою системи суспільної опіки. Характерними в цьому плані є роботи, наприклад, А.Кудрявцева¹⁵ з історії християнської благодійності. Творчий внесок у вивчення соціальних аспектів історії церкви зробив С.Рункевич, роботи якого відзначаються фундаментальністю дослідження¹⁶.

На рубежі ХІХ-ХХ ст. в умовах появи суттєво нових явищ у добродійному русі, у суспільстві складається нове розуміння мети і завдань філантропічної діяльності, усвідомлюється необхідність палання їй більш організованого характеру, забезпечення раціональної взаємодії різних напрямків благодійного руху (державної, громадської та приватної благодійності), з'являються нові форми і напрямки добродійної діяльності. Все це примушувало дослідників знову, але на більш якісному та професійному рівні, звернутися до історії розвитку благодійності в Росії. П.Георгієвський¹⁷, Є.Максимов¹⁸, В.Ільїнський¹⁹ єдині у виділенні основних етапів добродійного руху. Появу добродійної справи на Русі вони пов'язують з поширенням християнства, з утвердженням його релігійно-етичних норм. Показуючи, що з моменту прийняття християнства і аж до початку ХVІІІ ст. справа опіки бідних в Росії стає виключно монополією церкви і монастирів, автори одностайні у думці, що в ХVІІІ ст. в Росії починає складатися система державної опіки, яка остаточно оформилась у 1775 р. з утворенням особливих адміністративних органів - Приказів громадської опіки.

Погоджуючись з тим, що реформи 60-70-х рр. безпосередньо торкнулися системи благодійництва в Росії і констатуючи, що в 1864 р. в багатьох губерніях ліквідовані Прикази громадської опіки, а управління благодійними закладами передається земським органам, дослідники відзначають, що тоді ж був послаблений бюрократичний контроль з боку держави стосовно добровільних добродійних товариств, дещо полегшена процедура їх реєстрації, що повинно було зробити благодійність відносно доступним видом громадської діяльності.

Статистика жебрацтва і жахлива реальна картина російської бідності примушувала багатьох звернутися до дослідження історії та суті цього соціального феномену. І.Прижов, перу якого належить праця "Нипште на святой Руси"²⁰, досліджує причини та історію походження жебрацтва в Європі та в Росії, дає авторську класифікацію типів жебраків, аналізує значення милостині з точки зору давньоруської добродійності, досліджує основні етапи розвитку жебрацтва в Росії і політику князів та царів по відношенню до жебрацтва.

Аналіз причин і суті жебрацтва, визначення шляхів його ліквідації стає з 60-х рр. ХІХ ст. предметом журнальних і газетних публікацій²¹, а згодом і професійних досліджень, частина яких опублікована в архіві Калачова²², а деякі вийшли окремими публікаціями²³. Відзначимо, що для більшості з цих робіт характерний відхід від спрощеного розуміння причин такого соціального явища як жебрацтво, відмова від спроб бачити їх лише в індивідуальних людських вадах, таких як лінощі, невігластво, пицтво. Більшість авторів вказують на багатоманітність і складність коренів жебрацтва, пов'язують зростання пауперизму в суспільстві з розвитком капіталізму, з його соціально-економічними особливостями.

На межі ХІХ-ХХ ст. складаються певні галузі історичного пізнання суспільної і приватної допомоги за такими напрямками: історія окремих етапів соціальної допомоги в Росії, історія соціальної допомоги (парафіяльної, земської, міської та т.ін.), історія благодійних установ і товариств, зарубіжний досвід суспільної опіки в контексті російської практики, історичні підходи до явищ соціальної патології.

При вивченні минулого суспільної допомоги дослідники розглядають два великих періоди: період її оформлення в Київській Русі та ХVІІІ ст., коли визначаються державно-адміністративні підходи до соціальної підтримки. Дослідники пов'язують розвиток практики соціальної допомоги не з об'єктивними протиріччями суспільного життя і необхідністю їх розв'язання, а з особистими мотивами тих чи інших історичних діячів. Серед низки праць, присвячених загальним проблемам суспільної опіки і доброчинності, викликає інтерес доповідь А.Селіванова на І Всеросійському з'їзді діячів з громадської і приватної опіки²⁴. У ній доповідач розрізняє громадську та приватну благодійність, розкриває їх позитивні та негативні сторони. Окрім того, наводить коротку довідку благодійного руху в Росії. Показує, що суспільна опіка в Росії здійснювалася земствами, у губерніях, що не мали земств - Приказами громадської опіки. Він підкреслює, що земства, завантажені багатьма проблемами (народна освіта, медицина тощо), не мали можливості для чіткої організації опіки дітей. Селіванов вказує шлях для належної організації такої опіки - створення приватних благодійних товариств; при цьому роль земств і міст повинна полягати у видачі субсидій цим товариствам. Доповідач звернув увагу на недостатність і неповноту відомостей про приватну благодійність, в той час як багатьма подвижниками милосердя виділяються приватним шляхом значні кошти на справу допомоги бідним і потребуючим її людям. Ця думка дуже сучасна, оскільки моральна підтримка суспільством благородних поривань до милосердя і допомоги сприятиме розвитку доброчинності.

Автор приходять до важливого висновку, що бажано об'єднати зусилля товариств і видавати журнал, в якому висвітлювалися б найбільш актуальні питання громадської і приватної благодійності, звіти про діяльність доброчинних товариств.

А.Селіванов підкреслює роль Червоного Хреста і відзначив, що його особливістю є максимальна діяльність під час суспільних лихоліть і війн (вляштування лікарень, ідалень, створення медичних загонів для боротьби з епідеміями тощо).

На межі XIX-XX ст. відомий цілий ряд дослідників, які предметом своїх досліджень обрали історію становлення та розвитку благодійності як взагалі, так і за окремими напрямками. Один лише С.Максимов - дійсний стагський радник, керуючий на початку XX ст. Канцелярією Комітету Попечительства трудової допомоги - опублікував понад 15 книг і брошур з питань благодійності, не враховуючи маси журнальних публікацій²⁵. Маючи історико-аналітичний характер, докладні та глибокі праці Максимова розкривають питання історії благодійності, приватних лікувально-благодійних установ земського періоду, початок державної опіки в Росії.

У статті "Особые благотворительные ведомства и учреждения"²⁶ С.Максимов висловлює думки, співзвучні з сучасним благодійним рухом, наводить погляди на тактику і стратегію філантропії. По-перше, зазначає автор, добротинність повинна ґрунтуватися на знанні ступеня нужденності в ній; по-друге, вона повинна бути доповненням до суспільного добробуту; по-третє, потребує участі державної влади.

Звернемо увагу ще на деякі видання, які стосуються загальних питань проблеми. Незважаючи на те, що їх об'єкт є нарисовий, фрагментарний характер, ці роботи відрізняються одна від одної. Так, книга М.Воскобойникова об'єднує низку статей автора, опублікованих раніше в періодичних виданнях²⁷. Досить цікавою за змістом є робота "Историческое обозрение мер правительства по устройству общественного призрения в России"²⁸, але, зауважимо, що вона охоплює не всі найважливіші періоди дорадянської добротинності. Праця К.Победоносцева²⁹ стосується лише однієї проблеми - вдосконалення управління благодійними установами і написана у вигляді коментарів до роботи особливої урядової комісії з перегляду діючого законодавства про суспільну опіку, яка була створена під головуванням К.Грота в листопаді 1892 р. і напрацювала до часу написання книги декілька варіантів.

Деякі відмінні особливості притаманні монографії П.Георгієвського³⁰. Автор поставив перед собою мету - викликати інтерес до такої важливої справи, як опіка бідних і благодійність. Книга побудована на співставленні рівнів добротинності в Росії і деяких країнах Західної Європи, перш за все Німеччини. Розглядаючи на її прикладі організацію опіки бідних поза містами, автор виділяє спеціальний параграф історії сільських колоній, які там були.

Загальним проблемам благодійності присвячена робота В.Преображенського³¹, в якій підкреслюється роль особистості у справі виявлення милосердя. Автор вказує, що добро повинна робити людина, в природі якої є християнська добротинність, милосердя; що філантропічна діяльність може досягнути успіху лише за умови, що в ній братимуть участь особи самовіддані, які вважають метою і сенсом свого життя - уміння робити добро.

Автор підкреслює, що держава повинна відігравати роль керівного та контролюючого органу благодійного руху. Зокрема, висловлюється думка, що добротинний рух повинен отримувати від держави матеріальну підтримку. Такий підхід до проблеми благодійності дуже важливий у сучасний період.

В.Преображенський розглядає організацію благодійності на прикладі Німеччини (кінець XIX ст.). Система організації опіки та добротинності

там бу
попеч
входи
членс
допом
управ
Попеч
які пе
А
три ру
особа
осмис
однор
зарубі
Б
відвод
бурхл
виріш
дослі
допом
перек
д'Осс
бази т
профі
втруч
втруч
не ли
основ
суспіл
М
Німеч
додати
докум
Із
історії
інші п
З
П.Гав
З
А.Ісає
С
на око
П
як оди
Р
зв'язк
потре

там була представлена таким чином. Вся територія поділена на дільниці попечительства. Кожну дільницю очолювали попечителі, в обов'язки яких входило керівництво всією роботою на закріпленій території: збирання членських внесків, зв'язок з міською управою по виконанню доручень з допомоги бідним, організація лікування, забезпечення одягом, допомога у працевлаштуванні, розміщення в будинки опіки дітей, старих та інвалідів. Попечитель також реєстрував усіх потребуючих допомоги і складав списки, які передавалися в міську управу.

Автор коротко зупиняється на історії благодійності в Росії, виділяє три русійні сили доброчинного руху: держава, громадськість і приватна особа. У книзі спостерігається історична реконструкція минулого через осмислення тих чи інших напрямків діяльності суспільної опіки, але одночасно відбувається і осмислення певних процесів через досвід зарубіжних країн.

Більшість дослідників, як і значна частина мислячої інтелігенції Росії, відводили правильній організації справи благодіяння в країні в умовах бурхливого розвитку капіталізму в пореформений період одну з вирішальних ролей у боротьбі з бідністю, звідси не випадковий інтерес дослідників до вивчення та узагальнення досвіду постановки справи допомоги нужденним в країнах Західної Європи, з використанням перекладених і виданих праць Е.Мюнстерберга³², Г.Шмоллера³³, Л'Оссонвіля³⁴ та ін. Історичний досвід зарубіжних країн у розробці правової бази та регламентації існування незаможних людей, визначенні кола заходів профілактичної благодійності, уточненні кола проблем, що потребують втручання держави при регламентації форм і визначенні меж такого втручання – ось приблизне коло проблем, вивчення і розробка яких мали не лише прагматичний аспект, але й склали теоретичну та методологічну основу для національного самовизначення у можливих шляхах розвитку суспільної та приватної опіки на рубежі XIX–XX ст.

Монографія С.Гогеля³⁵ розкриває стан справи доброчинності в Німеччині, Франції, Англії, США, Росії. Значне місце в книзі займають додатки, в яких наводяться основні положення, статuti, хартії та інші документи різних благодійних товариств і спілок.

Із опублікованих статей В.Дерюжинського³⁶ лише одна є нарисом про історію благодійності в Росії з часів Київської Русі до середини XIX ст., інші публікації досить цікаво розповідають про досвід Німеччини та Англії.

Зарубіжний досвід розкривається також в роботах таких авторів, як П.Ганзен³⁷, К.Безменов³⁸ та ін.

Загальний устрій суспільної опіки в Росії висвітлюють: К.Мушинський³⁹, А.Ісаєв⁴⁰, Н.Кафтанов⁴¹, А.Явобі⁴², І.Нікольський⁴³ та ін.

Стаття М.Остроумова⁴⁴ присвячена проявам доброчинної діяльності на околицях великих міст за матеріалами м. Харків.

Цікава робота М.Красноперова⁴⁵, в якій розглядається благодійність, як один з факторів економічного добробуту та прогресу.

Р.Знаменська⁴⁶ прослідковує еволюцію людського суспільства і в зв'язку з цим показує, як з моральним розвитком суспільства зростає потреба людей у допомозі іншим.

Праці, присвячені загальним питанням суспільної опіки та благодійності актуальні й сьогодні. Тому знання основних положень і поглядів, висловлених авторами, допоможе в удосконаленні форм і видів благодійності, системи медико-соціальної допомоги населенню.

Інша група робіт відображає окремі проблеми філантропії, становить інтерес як із загальнопізнавальної, просвітницької, так і з виховної точок зору. Однією з проблем сучасного благодійного руху є піднесення духовно-моральних основ, без чого стає неможливим його подальший розвиток.

Особливий напрямок у вивченні історичного досвіду допомоги та підтримки пов'язаний з осмисленням історичної практики благодійної діяльності різних товариств, установ і окремих благодійників.

Оформлюється предмет історичного пізнання, де знаходять відображення конкретні соціальні явища: історія товариств, благодійних закладів, діяльність окремих людей.

Швидкий розвиток капіталізму в Росії прискорював поляризацію суспільства, що, в свою чергу, поставило перед державою і суспільством завдання реформування, в тому числі і системи доброчинності з врахуванням великої кількості категорій нужденних. Це викликало інтерес до вивчення наявного досвіду в реалізації ідей підтримки опікуванях різного типу закладами та установами.

З'являються публікації з описом та аналізом досвіду роботи установ і закладів опіки, благодійних товариств, церковно-парафіяльної благодійності; на основі опису та аналізу окремих прикладів йде теоретико-практична розробка основ і змісту нових видів доброчинності, благодійних організацій і закладів, пошук шляхів об'єднання їх діяльності⁴⁷.

Особливий напрямок у вивченні соціальної допомоги - дослідження певних соціальних груп, які віддзеркалювали різні соціально-історичні процеси, історичні трансформації (міграція, урбанізація, руйнування геополітичного простору та т.ін.). Історія поведінки, ціннісних орієнтацій, мотивів девіантних груп стає особливим соціальним полем і предметом наукової рефлексії в контексті проблем соціальної допомоги. Таким чином, тенденції до вивчення умов життя окремих соціальних груп спостерігались в Росії вже на межі століть.

Окрім названих видань, цій проблемі присвячена як маса поточних публікацій, переважно статистично-описового характеру, так і ювілейні видання⁴⁸.

Історико-статистичний підхід переважав і в публікаціях, в яких досліджувалися окремі проблеми в галузі як державної, так і громадської доброчинності: заходів уряду і законодавства, діяльності органів самоуправління на ниві благодійності, станової доброчинної допомоги. Крім того, у пореформений час в роботах, присвячених земському і міському самоуправлінню, тема організацій, суті та проблем суспільної опіки стає обов'язковим атрибутом дослідження⁴⁹.

Стосовно розробки історії та змісту різних напрямків благодійної діяльності, слід відзначити, що в цілому в дорядянській літературі вони представлені нерівномірно. Основна увага приділялась державній благодійності. Особливий інтерес до вивчення та узагальнення досвіду цього виду доброчинності пояснюється, на нашу думку, рядом серйозних

при
дер:
час
при
По
коор
найд
підт
дос
бла
стат
були
мон
діял
так
над
відн
нарс
що в

може
про
"Бла
тих
розв
побу
уваг
мон
відом

"Об
до І
у 19
діял
висв
бага

робот
П.Ге
Росс
дают
лих
закле
про і
напр
пара
дрив
займ

причин. По-перше, з моменту початку активного становлення системи державної допомоги нужденним цей напрямок благодіяння стає на довгий час головним, що мав на початковому етапі навіть завдання витіснення приватного елемента з непомірним зростанням професійного жебрацтва. По-друге, незважаючи на тривалу відсутність спеціального органу, координуючого та контролюючого справу опіки та благодіяння в центрі, наявність з 1775 р. таких органів у губерніях обумовлена законом. Жорстка підзвітність усіх добродійних установ і закладів, привели до накопичення досить значного статистичного матеріалу саме по лінії державного благодіяння. І, по-третє, переважання всередині системи установ зі статусом, "на особых основаниях управляемых", які за задумом повинні були мати характер напівдержавних-напівгромадських установ, означало монополію державного підходу в їх діяльності. Це виявлялось за їх діяльністю як в особливому контролі з боку представників царського дому, так і в першочерговому фінансуванні за рахунок казни та різних надходжень, що робило існування патронованих царським домом закладів відносно терпимим і давало можливість використовувати їх в якості народного фасаду самодержавства, в тому числі й за рахунок публікацій, що висвітлювали їх діяльність.

При аналізі робіт з історії добродійності можна виділити декілька монографій фундаментального характеру, в яких досить повно проаналізовано проблему благодійності. Великий інтерес викликає книга "Благотворительная Россия"³⁰, яка складається з двох частин. У першій з них у хронологічній послідовності дається характеристика становлення і розвитку благодійності в Росії протягом багатьох віків. Друга частина побудована за проблемним принципом, що дало змогу зосередити основну увагу на роботі провідних благодійних товариств і організацій. В цілому монографія є дуже цікавою, написана на документальній основі і містить відомості про різні сторони добродійності.

Серед робіт загального характеру необхідно виділити збірник нарисів "Общественное и частное призрение в России"³¹, який був приурочений до IV Міжнародного конгресу з суспільної і приватної опіки, що проходив у 1906 р. в Мілані, і охоплює всі найважливіші напрями благодійної діяльності в Росії. Одним з кращих є нарис С.Максимова - як з точки зору висвітлення широкого кола проблем, так і їх аналізу, що спирається на багатий фактичний матеріал і широку джерельну базу.

При історіографічному аналізі звернемо увагу ще на одну фундаментальну роботу, авторами якої виступили відомі спеціалісти-практики: С.Максимов, П.Георгієвський, О.Адеркас, Є.Шумигорський - "Благотворительность в России"³². Характерною особливістю цього видання є те, що в ньому даються відмінні особливості благодійних товариств і благодійних закладів, яких у 1902 р. в Росії було 11040, в тому числі 4762 товариств і 6278 закладів. Викликають інтерес дані про роки заснування товариств і закладів, про їх відомчу належність. Основу роботи складають нариси з різних напрямків благодійності. Окремо слід виділити нарис, присвячений парафіяльним попечительствам при православних церквах. Особливу привабливість у цій роботі викликають надзвичайно цікаві таблиці, які займають значний обсяг.

Чимало різних відомостей досить докладно подаються в "Сборнике сведений по общественной благотворительности"⁷³. Значний обсяг видання дозволив подати узагальнені матеріали з проблеми благодійності Росії.

Становить інтерес ще одне видання - "Благотворительные учреждения Российской империи"⁷⁴. Ця праця поділяється на чотири частини: в першу входять загальні відомості, висновки, зведені таблиці, список установ, картограми і діаграми; у другій вміщені дані про благодійні установи 48 губерній Європейської Росії, в третій і четвертій містяться дані про добродійні установи інших регіонів. Українські губернії представлені в другій частині.

Отже, ознайомлення з дорядянською літературою дає підстави говорити про величезну роботу в справі благодійності, яка проводилася, хоча й розрізняю, але в інтересах всього населення країни. Для основної маси літератури характерне залучення величезного фактичного матеріалу, включаючи статистичні дані з багатьох напрямків добродійної діяльності, наявність великої кількості додатків з таблицями і різними документами. Хоча достовірність відомостей, які наводяться, інколи викликає сумніви, оскільки література не завжди містить науковий апарат, і доводиться лише довіряти статистиці того часу. Переважна частина літератури охоплює період до початку ХХ ст. Після 1913 р. книг і брошур про благодійність дорядянської Росії одиначі. Із врахуванням роздрібності справи добродійності та соціальної опіки, за виключенням невеликої кількості значних фундаментальних монографій, переважна частина робіт присвячена окремим питанням, що ускладнює вивчення і аналіз проблеми в цілому.

Одна стаття не може вичерпно охопити величезний пласт історіографічного матеріалу з проблеми добродійності та соціальної допомоги, тому подальша робота над цією проблемою має перспективи.

⁷³ Ступак Ф. Я. Проблема благодійності в спеціальній періодиці // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. - Херсон, 1999. - Вип. 2. - С. 148-161.

⁷⁴ Попелуш С. І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775-1918 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - К., 1996; Ткаченко О. В. Підприємництва та меншевіська діяльність родини Терещенків в Україні (1861-1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - К., 1998; Довик О. М. Добродійна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (друга половина ХІХ-початок ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - К., 2001; Каченко Т. В. Громадська та благодійна діяльність Г. П. Галагана: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - К., 2003; Крайченко О. В. Благодійна діяльність Православної Церкви в Харківській єпархії (1799-1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - К., 2003.

⁷⁵ Стас А. О общественном призрении в России. - СПб., 1818.

⁷⁶ Кудрявцев А. Исторический очерк христианской благотворительности. - Одесса, 1883; Набутов И. К. Характер христианской благотворительности. - СПб., 1899; Лебедев А. О благотворительности в первые века христианства // Православное обозрение. - СПб., 1862. - Т. 9; Попов Н. А. Очерки религиозной и национальной благотворительности на Востоке и среди славян. - СПб., 1871; Благотворительные женщины первых веков христианства. - Тверь, 1861; Ключевский В. О. Добрые люди древней Руси. - М., 1896; Никитин Е. Христианская благотворительность. - М., 1907; Кудрявцев А. Н. История русской благотворительности // Детская помощь. - 1885. - №13-15; Сперанский В. Н. Нечто о древней и современной благотворительности. - М., 1879.

⁷⁷ Межов В. Благотворительность в России: Библиографический указатель книг и статей. - СПб., 1883.

⁷⁸ Севтасов А. Ф. Краткий библиографический указатель изданий и некоторых статей по вопросу о благотворительности // Благотворительность в России. - СПб., 1907. - Т. 1. -

- С.1-П; Библиография о благотворительности // Вестник благотворительности. - 1901. - №4. - С.80-81, №5-6. - С.82-87.
- ⁷ Специальная библиотека по вопросам о призрении бедных, благотворительности, трудовой помощи и о мерах, направленных к улучшению условий труда и быта нуждающихся // Библиотека состоящего под Августейшим Покровительством Ее Величества Государыни Императрицы Александры Федоровны Попечительства о Домах Трудолюбия и Работных Домах. - СПб., 1902. - С.41-104.
- ⁸ Проблемы милосердия и благотворительности: Библиографический справочник / Под ред. В.Ш. Нувахова. - М., 1995.
- ⁹ Миропольский С. Очерк истории церковно-приходской школы от первого ее возникновения на Руси до настоящего времени. - СПб., 1894-1895. - Вып.1-3.
- ¹⁰ Макарий. История русской церкви. - СПб., 1857-1889. - Т.1-5.
- ¹¹ Филарет. История русской церкви / Изд. 6-е. - СПб., 1894. - Т.1-3.
- ¹² Амвросий. История российской иерархии. - М., 1807-1815. - Вып.1-6.
- ¹³ Лабутин И.К. Характер христианской благотворительности. - СПб., 1899.
- ¹⁴ Ульгорн Г., Лопухин А.П. Христианская благотворительность в древней церкви. - СПб., 1899.
- ¹⁵ Кудрявцев А.Н. Исторический очерк христианской благотворительности // Детская помощь. - 1885. - №10-12; История русской благотворительности // там же. - №13-15; Современные церковно-благотворительные учреждения России // там же. - №19-20.
- ¹⁶ Рункевич С.Г. Русская церковь в XIX веке. - СПб., 1901.
- ¹⁷ Георгиевский П.И. Призрение бедных и благотворительность. - СПб., 1894.
- ¹⁸ Историко-статистический очерк благотворительности и общественное призрение в России. - СПб., 1894.; Максимов Е.Д. Общественная помощь нуждающимся в историческом развитии ее в России. - СПб., 1906; Общественное и частное призрение в России. - СПб., 1907.
- ¹⁹ Ильинский В. Благотворительность в России: История и настоящее положение. - СПб., 1908.
- ²⁰ Пржевальский И.Г. Нищие на святой Руси. - Казань, 1913.
- ²¹ О нищенстве // Русский дневник. - 1859. - №1-3; Нищенство и благотворительность в провинции // Московские ведомости. - 1860. - №2, 4, 24; М. Курбановский. Нищенство и благотворительность // Современник. - 1860. - №9; Нищие // Оборотный листок. - 1860. - №45; Несколько слов об уменьшении нищенства // Рассвет. - №17.
- ²² Бочечаров Н.И. О нищенстве и разных видах благотворительности // Архив Калачева. - 1859. - Кн.III; Костомаров П.И. О нищенстве // там же. - 1860. - Кн.IV.
- ²³ Дриль Д. Бродяжничество и нищенство и меры борьбы с ними. - СПб., 1893; Ливенский А. Нищенство в России по отзывам начальников губерний. - СПб., 1901; Профессиональное нищенство, его причины и формы. - СПб., 1900; Максимов Е.Д. Происхождение нищенства и меры борьбы с ним. - СПб., 1901.
- ²⁴ Селиванов А.Ф. Первый Всероссийский съезд деятелей по общественному и частному призрению. - СПб., б.г.
- ²⁵ Максимов Е.Д. Историческое развитие общественного призрения в России. - СПб., 1894; Очерк земской деятельности в области общественного призрения. - СПб., 1895; Статистические и финансовые вопросы общественного призрения. - СПб., 1897; Помощь бедным в Древней Руси. - СПб., 1899; Типы частных лечебно-благотворительных заведений // Трудовая помощь. - 1899. - №4-5; Начало государственного призрения в России // там же. - 1900. - №1; Система трудовой помощи в неурожайных губерниях. - СПб., 1900; Из истории государственного призрения в России // там же. - 1901. - №1; Особые благотворительные ведомства и учреждения. - СПб., 1903; Городские общественные управления в деле помощи бедным. - СПб., 1905; Очерки по истории общественных работ в России. - СПб., 1905; Общественное попечение о недостаточном трудящемся населении. - СПб., 1905; Общественная помощь нуждающимся в историческом развитии ее в России. - СПб., 1906; Законодательные вопросы попечения о нуждающихся. - СПб., 1907.
- ²⁶ Максимов Е.Д. Особые благотворительные ведомства и учреждения. - СПб., 1903.
- ²⁷ Воскобойникова Н.Я. Материалы по истории призрения бедных и немощных в России. - СПб., 1894.
- ²⁸ Историческое обозрение мер правительства по устройству общественного призрения в России. - СПб., 1874.
- ²⁹ Победоносцев К.П. Организация общественного призрения в России. - СПб., 1898.
- ³⁰ Георгиевский П.И. Призрение бедных и благотворительность. - СПб., 1894.
- ³¹ Преображенский В. О благотворительности. - Красноярск, 1898.
- ³² Монстерберг Э. Призрение бедных. - СПб., 1890; Объединение деятельности благотворительных учреждений. - М., 1900.

- ²¹ *Шмаклер Г.* Происхождение, сущность и значение современной благотворительности. - М., 1903.
- ²² *Оссониль.* Нужды, порок и благотворительность. - СПб., 1899.
- ²³ *Гогель С. К.* Объединение и взаимодействие частной и общественной благотворительности. - СПб., 1908.
- ²⁴ *Державинский В.* Заметки об общественном призрении. - СПб., 1893.
- ²⁵ *Гагген II.* Общественная самопомощь в Дании, Норвегии и Швеции. - СПб., 1898.
- ²⁶ *Безменов К.* Благотворительность в Париже. - СПб., 1897.
- ²⁷ *Мумицкий К.* Устройство общественного призрения в России. - СПб., 1862.
- ²⁸ *Исаев А. А.* Благотворительность и общественное призрение. - Б.м., 1895; К вопросу о хозяйственном значении благотворительности. - М., 1880.
- ²⁹ *Кафтанов Н.* Общественная благотворительность в России к 1889 г. - М., 1888.
- ³⁰ *Якоби А.* Благотворительность. - СПб., 1899.
- ³¹ *Николевский Н. А.* Об общественной благотворительности и ее органах - приходских попечительствах. - М., 1876.
- ³² *Остроумов М.* О направлении благотворительности на окраинах больших городов. - Харьков, 1899.
- ³³ *Красноперов Н. Е.* Благотворительность, как один из факторов экономического благосостояния и прогресса. - Пермь, 1892.
- ³⁴ *Знаменская Р.* Какими путями можно приблизиться к осуществлению общечеловеческого благосостояния. - СПб., 1910.
- ³⁵ Краткий очерк возникновения и деятельности благотворительных учреждений. - Харьков, 1896; *Котт А. Ф.* Задачи трудовой помощи. - СПб., 1897; *Кондратов В. и А.* Историческая записка о приюте для бедных и иностранцев в доме священника Левашова в г. Балте Подольской губернии. - Одесса, 1898; *Беловский Н.* Рабочие дома и дома трудолюбия. - Юрьев, 1899; *Валков Д.* Что такое дома трудолюбия. - СПб., 1899; *Аверкас О. К.* Отчет о международном конгрессе по общественному призрению и благотворительности в Париже. - 1900; *Горюнов А.* Трудовая помощь как средство призрения бедных. - СПб., 1901; *Бензин Б. М.* Церковно-приходская благотворительность на Руси // Трудовая помощь. - 1906; *Ривский А. А.* Общественные работы, их понятие, современное положение и возможная роль в будущем. - Харьков, 1913;
- ³⁶ Очерк краткой истории Императорского Человеколюбивого Общества с 1802 по 1869 г. - СПб., 1878; Ведомство учреждений императрицы Марии. Исторический очерк 1797-1897. - СПб., 1897; *Троицкий В.* Исторический очерк совета Императорского Человеколюбивого Общества и подведомственных ему благотворительных учреждений. - СПб., 1898; *Соколовский М.* Исторический этюд по поводу столетия Императорского Человеколюбивого Общества. - Б.м., 1902; Очерк деятельности Совета Императорского Человеколюбивого Общества за сто лет 1816-1916 гг. - Пг., 1916.
- ³⁷ Историческое обозрение мер правительства по устройству общественного призрения в России. - СПб., 1879; *Максимов Е. Д.* Историко-статистический очерк благотворительности и общественного призрения. - СПб., 1894; *Мордунов М.* Исторический очерк законодательных мер по общественному призрению. - Одесса, 1894; Очерк земской деятельности в области общественного призрения. - СПб., 1895; *Державинский В. Ф.* Общественное призрение у крестьян. - СПб., 1899;
- ³⁸ Благотворительная Россия: История государственной, общественной и частной благотворительности в России / Под ред. П. И. Лыкошина. - СПб., 1901.
- ³⁹ Общественное и частное призрение в России. - СПб., 1907.
- ⁴⁰ Благотворительность в России. - СПб., б.г. - Т.1-2.
- ⁴¹ Сборник сведений по общественной благотворительности. - СПб., 1880-1886. - Т.1-7.
- ⁴² Благотворительные учреждения Российской империи. - СПб., 1900. - Т.1-3.

КАЗЬМИРЧУК М.Г.

БЛАГОДІЙНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛОМБАРДІВ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Благодійницька діяльність ломбардів лежить в основі їх сутності. В досліджуваний період вона набуває більш прагматичних рис: збільшується допомога власним працівникам, збирання пожертв здійснюється через редакції періодичних видань ("Южный край", "Харьковские губернские ведомости", "Вольнские губернские ведомости", "Одеський вісник"), що сприяло формуванню позитивного іміджу, рекламі та залученню нових клієнтів. Враховуючи результати фінансової роботи своїх установ, керівництво ломбардів практикувало надання допомоги бідним клієнтам. Турбота про бідних традиційно була притаманна харківському міському ломбарду, а надання їм пільг при викупі речей, що перебували у заставі, сприяло покращенню матеріального й духовного стану особистості. Вже стягування 24% за позику у 80-90-х рр. ХІХ ст. "визнавалося майже благодійністю", оскільки звільняло людей від лихварів, які брали 60% за позику, не завжди гарантуючи повернення закладених речей¹.

На Московському з'їзді розпорядників ломбардів у вересні 1902 р. було прийнято рішення про створення при міських ломбардах "благодійного товариства". При обговоренні цього питання розпорядник Харківського ломбарду О.А.Куєтерський повідомив, що "у нього вже давно приймають пожертвування з метою викупу речей для бідних"². На противагу ломбардам, які діяли в українських містах, звіти Московського міського ломбарду свідчать, що його керівництво не виконувало рішення Московського з'їзду про благодійницьку діяльність. Практично не простежується благодійницька діяльність Житомирського ім. братів Дуріліних міського ломбарду. Виявлений один факт, коли цей ломбард у 1917 р. планував відрахувати "із прибутків, відповідно до волі жертводавців притулку, 750 крб."³

У Херсонському міському ломбарді практикувалася скромніша благодійницька робота, запропонована розпорядником і схвалена Ревізійною комісією міської думи. Вона складалася з відрахування з реалізованих на аукціоні заставних речей на користь збіднілих заставників та відміни закону про стягнення 2% неустойки при сплаті за позику 24% річних, яка була для клієнтів важким тягарем⁴. 8 квітня 1899 р. Харківська міська дума прийняла рішення про передачу ломбарду 210 крб. 87 коп., які були отримані в результаті збирання 2% з аукціонного продажу заставного майна "для викупу заставленого бідними до Свята Різдва Христового"⁵.

Крім щорічних внесків "на викуп речей бідніших заставників, цінність заставного майна яких не перевищує двох карбованців", доброчинність проявлялася у вигляді виділення додаткових коштів на преміальні службовцям ломбарду. Складніше розв'язувалося питання про надання допомоги службовцям міських ломбардів. Вони цілком залежали від волі керівництва ломбардів та погляду на це питання міських дум. Неодноразово

керівництво Миколаївського, Полтавського, Херсонського та інших ломбардів зверталися до місцевої влади про надання службовцям допомоги. Інколи думи схвалювали пропозиції розпорядників ломбардів про виділення службовцям щорічно по місячному окладу. Здебільшого думи відмовляли в цьому. Наприклад, 8 квітня 1910 р. міська дума Полтави відхилила прохання ревізійної комісії "про збільшення утримання службовців ломбарду", відклавши розгляд цього питання на час складання кошторису на наступний рік⁸. Міські думи Києва та Харкова більш доляльно відгукувалися на такі прохання, про що свідчать документальні матеріали ДАХО та офіційні матеріали, які друкувалися в "Известиях" міських дум⁹.

1 березня 1896 р. у Харкові розпорядник ломбарду та його заступники підтримали клопотання службовців ломбарду до думи про надання винагороди до свята Світлого Христового Воскресіння. Вони засвідчили їх *"корисну і старанну службу і знайшли їх прохання цілком вартим уваги"*, прохаючи призначити у *"выгляді нагороди місячні посадові оклади"*¹⁰. Керівництво Харківського міського ломбарду за погодженням міської управи практикувало відзначення службовців преміями до "свят Різдва Христового й Христового Воскресіння". Так, у 1911 р. для цієї мети було виділено 3 750 крб.¹¹ Службовці отримали грошові винагороди до цих свят і в 1914 р. у сумі 2 062 крб. 98 коп.¹² У цьому ж році отримали "допомогу сім'ї службовців, мобілізованих на війну, в розмірі 75 % посадового окладу", на що було витрачено 890 крб.¹³

Допомога надавалася службовцям, що опинилися в скрутному становищі, в тому числі на лікування. Так, у 1914 р. керівництво Харківського міського ломбарду видало для лікування конторнику К.Н.Зімборському 60 крб.¹⁴; відповідно до рішення Харківської міської думи від 1 червня 1911 р. неодноразово видавалася досить велика пенсія у розмірі 1 500 крб. колишньому розпоряднику ломбарду О.А.Кустерському¹⁵.

Винагороду до Паски і Нового року отримували службовці, сторожі та інші, причетні до роботи Миколаївського міського ломбарду. Зокрема, у 1897 р. на це було виділено 88 крб. 50 коп., у 1899 р. - 313 крб., 1900 р. - 19 крб. 50 коп.¹⁶ Керівництво Миколаївського міського ломбарду у 1901 р. витратило 320 крб. "нагородних службовцям згідно постанови Думи" та 19 крб. 15 коп. "сторожам до Паски та Нового року"¹⁷. На наступний рік сума винагород першій групі була збільшена на 5 крб., а другій - зменшена на 3 крб.¹⁸ У Полтавському міському ломбарді "преміальні" зараховувалися до суми разом з платнею¹⁹, тому включалися в графу "жалування і винагорода службовцям"²⁰. Так, у 1914-1915 рр. керівництво Київського міського ломбарду витратило на "жалування службовцям і винагороди" 21 155 крб. 10 коп.²¹

Редакція газети "Харьковские губернские ведомости" була активною посередницею у збиранні грошей для викупу заставного майна найбільшніми клієнтами. Цим часто користувалася низка жителів міста Харкова, які щороку намагалися віддавати у заставу свої речі до ломбарду з надією, що вони будуть викуплені на пожертви. Але на вимогу думи, претенденти повинні були на безкоштовний викуп речей надавати спеціальне посвідчення від поліцейського відділку, що засвідчувало б потребу такої допомоги.

Кількість пожертв зростала, особливо перед Різдом Христовим та Великоднем. Наприклад, розпорядник Харківського міського ломбарду О.А.Кустерський 18 серпня 1906 р. інформував Харківську міську управу про те, що правління ломбарду може задовольнити прохання палі Ковалькової, видавши "на вибір" безкоштовно одне *"носильне плаття, на суму 2 крб. 50 коп."*, оскільки вона *"щорічно до свята Світлого Христового Воскресіння отримує свої застави із ломбарду безкоштовно із сум пожертвованих"*²².

О.А.Кустерський неодноразово звертався через редакцію газети "Южный край" до міської управи з проханням *"винайти засоби шляхом влаштування вистав, концертів"*, аби збільшити надходження коштів на пожертви, закликав благодійників збільшити внески, оскільки чимало незможних клієнтів зверталось з проханням видати їм безкоштовно до свят заставлені речі. На ці кошти було повернуто заставленого одягу *"97 особам, які, зі сльозами на очах, дякували жертводавцям за надану їм можливість викупити до свята закладені у ломбарді свитку, хустку або самовар"*²³. Міська управа передала *"пожертвуванні п.Заваловим 50 крб., тізніше отримав від п-ні Гельферіх 300 крб. і Смирязіної 10 крб., а всього 360 крб."*²⁴ Через редакцію газети "Южный край" ломбард отримав *"від одного жертводавця - 300 крб., а від іншого - 100 крб."*²⁵ Проте правом скористатися такою цілюю могли клієнти, одяг яких пролежав *"в ломбарді більше року"*.

Застави *"більше 2 крб. (до 4-х крб.) видавались із процентів заповіданих спеціально з цією метою капіталів"*, які становили спеціальний благодійницький фонд *"з пожертв приватних осіб і відрахунків із міських коштів"*²⁶ для викупу з міського ломбарду закладених речей бідними мешканцями міста Харкова²⁷. Щорічні звіти правління Харківського міського ломбарду включали *"Рахунок пожертв для викупу заставленого майна бідними"*, де чітко фіксувалося хто і скільки пожертвував для такої справи. Так, у 1893 р. Ж.Ф.Гельферіх пожертвував 300 крб., а *"через Харківську міську управу"* - 60 крб. За винятком 78 коп., вся сума була використана для викупу заставленого бідняками²⁸. У 1898 р. *"відомий харківський благодійник"* *"п.Гельферіх-Саде на викуп одягу, закладеного бідними в міському ломбарді пожертвував 200 крб..."*²⁹ Значно зросли пожертвування у 1901 р., коли ломбард отримав 818 крб. 69 коп. Серед пожертв: 2 крб. невідомим; *"у пам'ять покійного М.Х.Гельферіха"*; 300 крб. душеприкащиком А.Ф.Грундлером; пожертва міської думи 416 крб. 69 коп. *"із прибутку ломбарду"* тощо. За цей рік 554 особи скористалися допомогою для викупу своїх речей³⁰. У наступному році вже 647 осіб отримали аналогічну допомогу, на яку ломбард витратив 1270 крб. 58 коп.³¹

4 березня 1909 р. на ці потреби свій капітал заповіла Лідія Іванівна Хлопова, де *"воначила між інших, видати одну тисячу (1 000) карбованців Харківському ломбарду з тим, щоб на проценти з цього капіталу перед святами Різдва Христового, викупувався теплий одяг, заставлений бідняками"*, але *"не більше п'яти карбованців"*³². Сюди були залучені у 1903-1904 рр. *"капітали"* С.П.Абрамової - 300 крб., Н.А.Хруцовой - 3 200 крб.³³

У 1912 р. сума, передана *"на викуп в Харківський міський ломбард"*, складала: із капіталу С.П.Абрамової - 12 крб. 82 коп., Н.А.Хруцовой - 137 крб.

27 коп., Л.І.Хлопової - 47 крб. 59 коп., а всього - 197 крб. 59 коп.³⁶ 1912 р. було видано безкоштовно незаможним клієнтам 663 застав майна на суму 1 214 крб.³⁷ Такі ж суми ломбард отримав у 1913³⁸, 1914³⁷ та 1916 рр.³⁸ Тільки у 1910 р. ця сума була меншою, оскільки до фонду ще не були включені капітали Л.І.Хлопової³⁹.

Пожертви були різні за розміром: від кількох сотень карбованців до кількох копійок. Жертвували не тільки окремі особи, що називали своє прізвище, а й керівники поважних фінансових закладів, службовці товариств. Таким чином, Харківський ломбард 8 грудня 1912 р. отримав від "Торгового будинку Коваленка з синами" 25 крб. для "викупу бідними теплого одягу, заставленого у ломбарді на суму не більше 2 крб."⁴⁰, а у 1912 р. були передані "400 талонів карбованцевої вартості" центральному комітету для допомоги бідним та "93 талона правління Одеського товариства захисту жінок"⁴¹. 4 квітня 1913 р. Харківський міський ломбард отримав для викупу закладів бідними: "від купецького т-ва - 100 к.(рб.), т-ва Соколова і Жмудського - 20 к.(рб.)"⁴². 5 квітня того ж року газета повідомила, що ломбард отримав пожертви "від т-ва А.В.Буришкіна - 50 к.(рб.), службовців т-ва А.В.Буришкіна - 25 к.(рб.)"⁴³.

Часто в газетних повідомленнях поряд з прізвищами благодійників зустрічаються криптоніми або анонімні пожертви: К. - 10 к.(рб.), Гладкова - 50 к.(рб.), "невідомий" - 5 к.(рб.), І.К.Грищенко - 25 к.(рб.), І.Е.Ігнатівська - 50 к.(рб.) і Алексєєва - 6 к.(рб.)⁴⁴. За 1894 р. отримано від невідомого 100 крб. для викупу і видачі до наступного свята Святого Христового Воскресіння застав бідним особам м.Харків⁴⁵. Директор-розпорядник О.А.Кустерський, відповідно до рішення міської управи, цього ж дня "в рахунок ста карбованців звільнив від уплати боргу речі, заставлені у ломбарді"⁴⁶.

Пожертви надходили і в роки Першої світової війни. Співставлення прізвищ благодійників переконує в тому, що часто внески робили одні й ті ж особи, як-то А.В.Буришкін та його службовці або окремі особи на поминки душ померлих⁴⁷.

На благодійні потреби йшли відрахування з прибутків ломбарду. За продаж у 1896 р. незатребуваних за 10 років застав ломбард отримав 1 290 крб. 07 коп. Раніше, відповідно до §24 статуту, до 1906 р. ломбард передавав на викуп всі "залишки від аукціонних продаж" без залишку⁴⁸. Комісія з перевірки звіту ломбарду за 1905 р. рекомендувала витратити гроші "для основного капіталу ломбарду"⁴⁹. Проте, Харківська міська дума 16 січня 1907 р. ухвалила: "За прикладом минулих років всю суму незатребуваних залишків (від) аукціонного продажу застав направити повністю на викуп речей бідних заставників"⁵⁰. Відповідно до її рішення від 7 травня 1901 р., вже офіційно частина коштів на благодійність надходила "із не забраних після десяти років залишків від продажу застав"⁵¹.

Керівництво ломбарду іноді, проявляючи ініціативу, зверталось до міської управи за дозволом використати на благодійницькі цілі більше половини прибутків від аукціонного продажу невикуплених речей. Так, у 1907 р., отримавши 1 240 крб. 56 коп. "не витребуваних заставниками за десять попередніх років надлишків від продажі за 1897 р.", О.А.Кустерський звернувся до міської управи з проханням врахувати, що з наступом холодів і майбутнім Святом Христового Різдва необхідно

збільшити відраховану суму у розмірі 600 крб. ще на 300 крб.⁵² Секретар міської управи Д.Гаркушевський повідомив, що дозволено збільшити витрати на викуп на 300 крб., але за умови, що *"безкоштовна видача речей у ломбарді буде відбуватися при пред'явленні бідними свідоцтва, виданими дільничним піклуваннями"*⁵³.

Благодійницька діяльність приватних ломбардів мала різноманітні форми. Хоча директор-розпорядник Одеського приватного ломбарду В.В.Кірхнер вважав, що його ломбард є комерційним, а тому не зобов'язаний займатися благодійницькою діяльністю, відносячи її до *"невигідних і навіть збиткових операцій для себе"*, проте по *"суті призначення змушений"* був проявляти благодійність⁵⁴. Загальні збори Акціонерного товариства *"Одеського приватного ломбарду"* відшукувалися на благодійні акції, що проводили міські громадські організації. А на четвертий рік свого існування керівництво *"створило для службовців ломбарду по найму позичково-ощадну касу"*, виділивши у її фонд із прибутків 500 крб.⁵⁵ У доповіді директора-розпорядника В.В.Кірхнера, яку він виступив перед зборами акціонерів 25 лютого 1907 р., було змальовано цілеспрямовану багаторічну діяльність керівництва, направлену на забезпечення потреб службовців. Однією з турбот керівництва було створення пенсійного капіталу для службовців, *"коли вони перейдуть до менш працездатної діяльності свого життя і будуть вимушені залишити службу у ломбарді"*⁵⁶. Було прийняте рішення з 1-го січня 1908 р. відраховувати на *"пенсійну допомогу"* 5 % щомісячної зарплати службовця. Наприклад, фонд заробітної платні службовців у 1906 р. щомісяця відраховував у пенсійний фонд по 250 крб., а за рік ця сума мала складати близько 3 000 крб. Передбачалося, що пенсія буде мати верхню (40 крб.) і нижню (16 крб.) межі, а *"середній розмір її буде 28 крб."*⁵⁷ Невидані пенсійні гроші з 7 % річних включалися в обіг ломбарду і приносили додаткові прибутки *"недоторканої частини капіталу допомоги"*. Для початку, правління ломбарду виділило із залишкової суми 2 000 крб.⁵⁸

Акціонери Одеського приватного ломбарду не раз йшли назустріч пропозиціям про допомогу. Наприклад, у 1891 р. було сфінансовано 3 500 крб. населенню Одеси у зв'язку з неврожаєм у краї⁵⁹, а у 1900 р. - 500 крб. *"на потреби новозбудованої фабричної лікарні"*⁶⁰. У роки російсько-японської війни 1904-1905 рр. ломбард *"на різні потреби військового часу"* пожертвував 10 000 крб., а в наступні два роки було передано ще стільки ж на користь *"запасних чинів Одеського градоначальника"* та потреби населення міста. У 1906 р. *"на потреби недостатнього населення міста за розпорядженням правління"* було передано 5 000 крб.⁶¹ Ще одним напрямком благодійництва було видання біднішому заставнику по деяким *"позикам по 1 1/2 коп. з карбованця"*, чого не практикувала більшість міських ломбардів⁶².

Гострі соціальні проблеми, пов'язані з російсько-японською (1904-1905 рр.) та Першою світовою (1914-1918 рр.) війнами певною мірою розв'язували також і ломбарди. Збереглися архівні матеріали, спогади В.В.Кірхнера, газетні публікації, що свідчать, яким чином місцева влада допомагала сім'ям нижчих чинів і офіцерів - учасників військових дій. У 1904-1907 рр. в м.Харків їм видавалося по 3 крб. на місяць (муляр у 1912 р. за один день на своїх харчах отримував 1 крб. 50 коп.)⁶³, а сім'ям

службовців - 50 % окладу⁶⁴.

Наприклад, 29 жовтня 1904 р. селянка Параска Гуренко звернулася у міську управу з проханням "видаати на утримання на час війни" платню її чоловіка, який прослужив чотири роки у міському ломбарді. Керуючий ломбардом підтвердивши, що Данило Гуренко дійсно працював 4 роки з місячним окладом у 28 крб., а "в даний час призваний на дійсну службу", наступного дня, видав утримання за жовтень місяць дружині⁶⁵.

Учасниками цієї війни були ще три службовці ломбарду, які до лютого 1906 р. повернулися. Один з них, Григорій Євдокимов, "за неофіційними даними, вважався померлим від ран. В зв'язку з цим, ломбард просив міську управу повідомити чи видавати його дружині призначене міським управлінням половинне жалування, чи припинити"⁶⁶.

Одеський акціонерний приватний ломбард завжди відгукувався на закляки жертвувати в часи "народного лиха". У 1904 р. на різні потреби воєнного часу ломбард передав 10 000 крб. Наступного року "на користь запасних чинів Одеського градоначальника" надійшло ще 5 000 крб.⁶⁷ Фінансова підтримка приватними ломбардами вояків та членів їх родин була епізодичною, але відчутною. Вона формувала у свідомості обивателів позитивне прагнення, сприяла збільшенню клієнттури, а звідси й прибутків.

Отже, благодійницька діяльність ломбардів в досліджуваній період була різною за напрямками та формами, але відчутною і своєчасною в роки подільських потрясінь, що викликало вдячність і повагу персоналу та клієнтів, які в свою чергу підтримували їх у скрутні хвилини, про що свідчить подальша безперерйна діяльність.

⁶⁴ 23-ти летня Одесского частного ломбарда // Вестник ломбардов. - 1911. - №60. - С.965.

⁶⁵ Городские ломбарды и благотворительность // Там же. - №52. - С.844-845.

⁶⁶ Отчет Московского городского ломбарда за 1912 год (семнадцатый отчетный год). - М., 1913. - 25+15 с., табл.

⁶⁷ Державний архів житомирської області (далі - ДАЖО). - Ф.62. - Оп.1. - Спр.1145. - Арк.130.

⁶⁸ Хроника // Вестник ломбардов. - №52. - С.854.

⁶⁹ Державний архів харківської області (далі - ДАХО). - Ф.45. - Оп.1. - Спр.2457. - Арк.54-за.

⁷⁰ Там само. - Арк.48.

⁷¹ Журнал городской думы 8 апреля 1910 года // Журналы Полтавской городской думы за 1910 год. - Полтава, 1911. - С.30.

⁷² ДАХО. - Ф.45. - Оп.1. - Спр.2157. - Арк.17-за.

⁷³ Там само. - Ф.45. - Оп.1. - Спр.2157. - Арк.17; Отчет Харьковского городского ломбарда за 1898 год. - Х., 1899. - С.13.

⁷⁴ XXI-й Отчет Харьковского городского ломбарда за 1911 год. - Х., 1912. - С.19.

⁷⁵ XXIV-й Отчет Харьковского городского ломбарда за 1914 год. - Х., 1915. - С.20.

⁷⁶ Так же.

⁷⁷ Там же. - С.23.

⁷⁸ Там же.

⁷⁹ Державний архів миколаївської області (далі - ДАМО). - Ф.216. - Оп.1. - Спр.1011. - Арк.9-за.; Отчет Николаевского городского ломбарда Херсонской губернии за 1898 год. - Николаев, 1899. - С.8; Отчет Николаевского городского ломбарда Херсонской губернии за 1900 год. - Николаев, 1901. - С.9.

⁸⁰ Отчет Николаевского городского ломбарда Херсонской губернии за 1900 год. - Николаев, 1901. - С.9.

⁸¹ Отчет Николаевского городского ломбарда Херсонской губернии за 1901 год. - Николаев, 1902. - С.9.

⁸² Отчет Полтавского городского ломбарда за 1914 год. - Полтава, 1915. - С.8.

- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Отчёт Киевского городского ломбарда за 1914-1915 г. - К., 1916. - С.8.
- ²¹ ДАХО. - Ф.45. - Оп.1. - Спр.3128. - Арк.29.
- ²² Там само.
- ²³ Кустерский. Обращение к благотворительности // Южный край. - 1894. - 9 апреля. - С.3.
- ²⁴ Местная хроника // Южный край. - 1894. - 10 апреля. - С.2.
- ²⁵ В Харьковскую городскую думу. Доклад правления // XXI отчёт Харьковского городского ломбарда за 1911 год. - Х., 1912. - С.4.
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ 3-й отчёт Харьковского городского ломбарда за 1893 г. - Х., 1894. - С.14.
- ²⁸ Местные известия // там же. - 1898. - 9 октября. - С.2.
- ²⁹ Отчёт Харьковского городского ломбарда за 1901 год (одиннадцатый отчётный год). - Х., 1902. - С.14.
- ³⁰ Отчёт Харьковского городского ломбарда за 1902 год (двенадцатый отчётный год). - Х., 1903. - С.15.
- ³¹ ДАХО. - Ф.45. - Оп.1. - Спр.3499. - Арк.1, 2-зв.
- ³² Там само. - Ф.45. - Оп.1. - Спр.1911. - Арк.2-зв.
- ³³ Смета доходов и расходов города Харькова на 1912 год. - Х., 1912. - С.48-49.
- ³⁴ Городской ломбард за 1912 // там же. - 1913. - 6 января. - С.3.
- ³⁵ Смета доходов и расходов города Харькова на 1913 год. - Х., 1913. - С.48-51.
- ³⁶ Смета доходов и расходов города Харькова на 1914 год. - Х., 1914. - С.36-37.
- ³⁷ Смета доходов и расходов города Харькова на 1916 год. - Х., 1916. - С.36-39.
- ³⁸ Смета доходов и расходов города Харькова на 1910 год. - Х., 1910. - С.72-75.
- ³⁹ Хроника // Вестник ломбардов. - 1912. - №1. - С.19.
- ⁴⁰ Там же. - №12. - С.253.
- ⁴¹ Пожертвования на выкуп вещей // Харьковские губернские ведомости. - 1913. - 4 апреля. - С.2.
- ⁴² Пожертвования на выкуп вещей // там же. - 5 апреля. - С.2.
- ⁴³ На выкуп вещей // там же. - 11 апреля. - С.2.
- ⁴⁴ ДАХО. - Ф.45. - Оп.1. - Спр.1932. - Арк.28.
- ⁴⁵ Там само. - Арк.29.
- ⁴⁶ Пожертвования на выкуп вещей // Харьковские губернские ведомости. - 1914. - 29 марта. - С.2.
- ⁴⁷ ДАХО. - Ф.45. - Оп.1. - Спр.3181. - Арк.13.
- ⁴⁸ Там само. - Арк.13-зв.
- ⁴⁹ Там само. - Арк.12.
- ⁵⁰ Там само. - Спр.3081. - Арк.58.
- ⁵¹ Там само. - Арк.93-зв.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Акционерное общество "Одесский частный ломбард". 1887-1901. Записка ... В.В.Кирхнера. - Одесса, 1902. - С.20.
- ⁵⁴ Десятилетие Одесского частного ломбарда. 1887-1891. Записка ... В.В.Кирхнера. - Одесса, 1892. - С.15.
- ⁵⁵ Доклад директора-распорядителя В.В.Кирхнера о капитале вспоможения за колготлетнюю службу в Одесском частном ломбарде. - Там же. - С.2.
- ⁵⁶ Там же.
- ⁵⁷ Там же. - С.5.
- ⁵⁸ Десятилетие Одесского частного ломбарда. 1887-1897. Записка ... В.В.Кирхнера. - Одесса, 1897. - С.12.
- ⁵⁹ Акционерное общество "Одесский частный ломбард". 1887-XX-1907. Записка ... В.В.Кирхнера. - Одесса, 1907. - С.34.
- ⁶⁰ Там же.
- ⁶¹ 25-ти летие Одесского частного ломбарда // Вестник ломбардов. - 1911. - №60. - С.966.
- ⁶² Зарботная плата // Известия Харьковской городской думы. - 1913. - №10. - С.134.
- ⁶³ Отголоски Русско-японской войны // Харьковские губернские ведомости. - 1913. - 2 апреля. - С.3.
- ⁶⁴ ДАХО. - Ф.45. - Оп.1. - Спр.3005. - Арк.47,47-зв.
- ⁶⁵ Там само. - Спр.3128. - Арк.8.
- ⁶⁶ Акционерное общество "Одесский частный ломбард". 1887-XX-1907. Записка директора-распорядителя. - Одесса, 1907. - С.34.

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

ПОВОЖИЙ С.І.

**“Я ВИЖУ, ХРИСТОС ИЗ ИКОНЫ БЕЖАЛ...”
ХУДОЖНІ ІДЕЇ ТА ПАРАЛЕЛІ У МИСТЕЦТВІ
МОДЕРНУ ТА АВАНГАРДУ**

У середині 90-х рр. при підготовці художньої виставки “Мистецтво Роменщини і Роменщина в мистецтві”, експозицію якої згодом було розгорнуто в обласному художньому музеї, мені довелося взяти участь у відборі робіт. Було переглянуто чимало творів малярства і графіки з фондів Роменського краєзнавчого музею. Переглядаючи роботи на одній з полиць, я побачив невеличкий твір, написаний олійними фарбами на фанері. У цьому нічого не було б дивного, якби не манера виконання, яка нагадувала кубофутуристичні композиції 10-20-х рр. ХХ ст. Непримітний підпис на звороті роботи вказував на авторство: Б.Комаров. Згодом виявилось, що манера цього художника зазнала еволюції, що свідчило про його знайомство як з класичними, так і з новітніми тенденціями в образотворчому мистецтві. Такі висновки були зроблені після аналізу творів митця, які зберігаються у Роменському краєзнавчому музеї.

Роменський краєзнавчий музей - один із найбагатіших музеїв України. Чільне місце в його колекції займає художнє зібрання, яке вирізняється різноманітними за видами та жанрами мистецькими творами. Якісна добірка художніх творів у музеї з'явилася завдяки невтомній подвижницькій праці відомого археолога та мистецтвознавця Миколи Омеляновича Макарєнка (1877-1938). Художній смак останнього разом з численними знайомствами у колах української та російської художньої інтелігенції дозволили йому проводити значну роботу щодо передачі художниками творів образотворчого мистецтва до Роменського музею.

Крім творів західноєвропейського та українського мистецтва XVI-XIX ст. до новоствореної музейної колекції надійшли твори і сучасних митців, а саме: Б.Козлова, М.Гронця, М.Козька, Василя та Федора Кричевських, К.Трохимєнка, Г.Павлуцького, Ю.Михайліва, Ф.Красицького та ін.¹ Але до імен цих знамих, а також мові відомих митців слід ще додати ім'я художника Бориса Комарова, декілька творів якого зберігаються в музейній колекції².

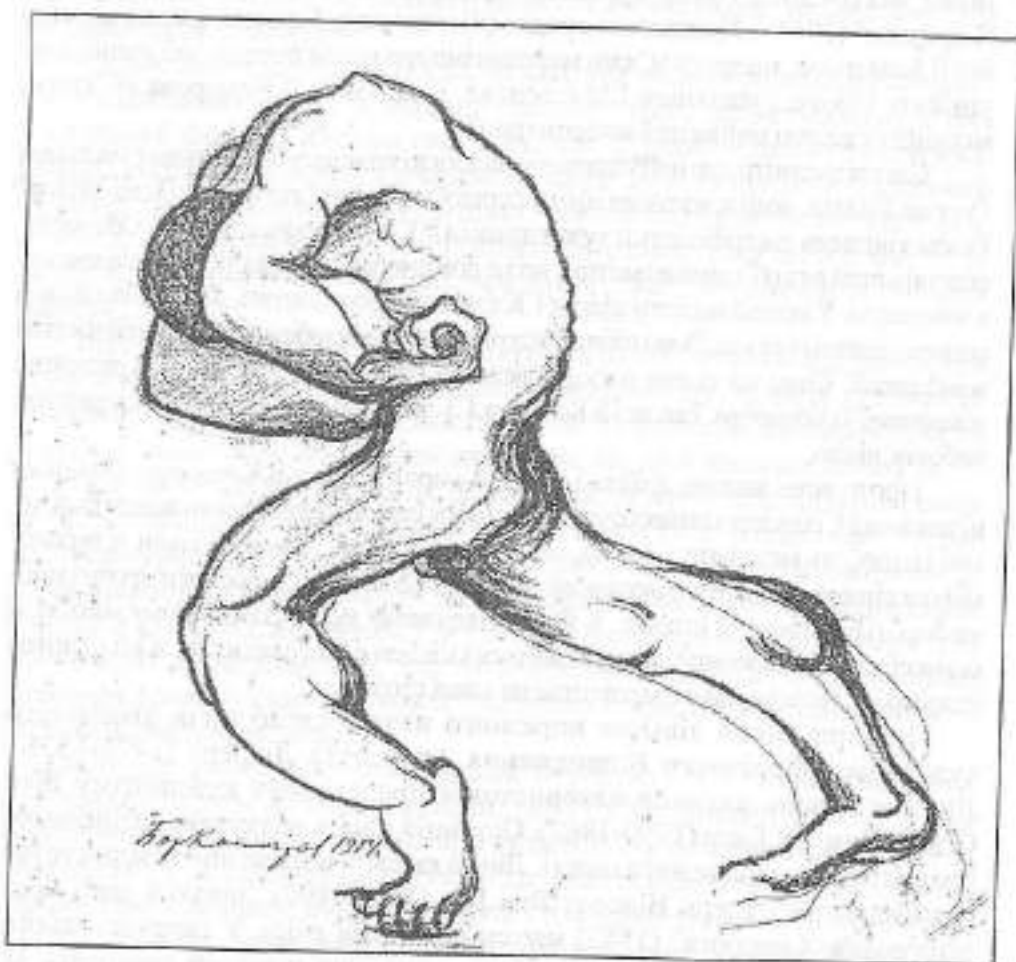
Із записів в інвентарній книзі Роменського краєзнавчого музею видно, що більшість їх була подарована автором на початку 20-х рр.: “Ескіз до “Кушці Калашникова”, “Сторож водокачки”, “Корова”, “Купальники”, “Безробітні”, “Зима”, “Композиція. Стиль російської ікони”. Деякі твори передав до музейної збірки перший директор музею в Ромнах Михайло Семенчик (“Типи селян”). Цей факт свідчить і про те, що М.Семенчик не тільки залюбки приймав до музейної колекції мистецькі твори, але й сам проявляв активність, передаючи мистецькі твори до музею.

Аналіз творів Б.Комарова, які знаходяться в колекції Роменського краєзнавчого музею, свідчать про досить різноманітну палітру творчих пошуків

фігу
(“Кор
майсзобр
оляг
ціло
для і
висп
зосер
пост
які м
випад
апоге

цього художника - від суто реалістичних, або точніше міметично-фігуративних композицій ("Тиши селян", "Зима"), до кубофутуристичних ("Композиція. Стиль російської ікони"). У начерках художник показує свою майстерність і в галузі портретного мистецтва ("Дід Московка").

Безумовний інтерес викликає начерк художника 1914 р., на якому зображено оголену чоловічу постать, намальовану енергійними лініями слівця. Форми постаті дещо перебільшені, місцями навіть тротескні, але в цілому вона виглядає дуже виразно. Очевидно начерк був призначений для подальшої розробки у більш монументальній композиції. До такого висновку нас підштовхує манера трактування образу. Увага митця зосереджена на формах талініях, за допомогою яких створюється енергійна постать. Ми не бачимо голови цієї людини, її закривають кремезні руки, які міцно тримають якийсь предмет. Образ людини набуває у даному випадку символічного звучання. Він розроблений цілком у стилі модерну, апогей розвитку якого припадає на кінець ХІХ - початок ХХ ст.

Комаров Б. Начерк чоловічої постаті. 1914.
Роменський краєзнавчий музей. Публікується вперше

У 1890 - поч. 1900-х рр. стиль модерн досягає найвищого розвитку в європейських країнах (Австрія, Англія, Бельгія, Німеччина, Франція). Різні назви цього стилю: югендстиль у Німеччині, ар-нуво у Франції, ліберті в Італії, сецесіон в Австрії, сецесія у Польщі - поєднувалися принципом стилізації, тобто підпорядкування всіх елементів композиції мистецького твору одному формотворчому началу. Для художників стилю модерн характерним є символізм форм, пристрась до вічних філософських тем людського буття, а також до таємничої символіки образів. Саме ця риса модерну проявляється у роменській композиції. І справді, яку ідею проповідує художник? Він показує людську постать у момент найвищої напруги, її ноги знаходяться у стрімкому русі, а неприродньо вивернуті руки своїм положенням підсилюють ідею руху. Вони закривають обличчя, залишаючи видимою лише верхню частину голови. Зміст цієї композиції може бути прочитаний нами як "переборення", "подолання". Подібна тематика також зустрічається в іконографії модерну. Варто згадати малюнок Івана Мясодова (Зотова), яким прикрашена обкладинка журналу "Геркулес" (1914)¹. Художник передає фізичну силу Геракла, але, на відміну від Б.Комарова, напругу м'язів міфологічного героя передає об'ємно, а не лінійно. Проте, і малюнок І.Мясодова, і малюнок Б.Комарова об'єднуює момент передачі найвищої концентрації.

Слід відзначити, що найближчого аналога малюнку Б.Комарова є малюнок Густава Клімта, який прикрасив афішу першої виставки Сецесіона у Відні 1898 р.² Разом з іншими австрійськими художниками Г.Клімт засновує у Відні Сецесіон - специфічний вид об'єднання митців, які не погоджувалися з ідеологією академізму в мистецтві. У правій частині афіши Г.Клімт зображує постать Афіни Паллади зі списом і щитом у руках. Вона ніби спостерігає за сценою вбивства у верхній частині композиції. Саме ця сцена опосередковано співголосна образному рішення композиції Б.Комарова. Так, як і Б.Комаров, Г.Клімт формотворчим елементом вибрав лінію.

Проте вона інколи дрібна і не така виразна, як у Б.Комарова. Оскільки віденський Сецесіон з символічної точки зору стає альтернативою академічному мистецтву, то виходячи з цього, малюнок Г.Клімта має не стільки історико-міфологічний, скільки символічний підтекст, а його зміст може бути прочитаний як боротьба нового зі старим. У більш широкому культурологічному контексті символіка цієї композиції співвідноситься з місцем самого модерну, який є кінцем старого і початком нового мистецтва на зламі століть.

Використання лінії як виразного начала сягає часів німецького художника Північного Відродження Альбрехта Дюрера (1471-1528). Лінійне начало активно використовує представник класицизму Жан Огюст Домінік Енгр (1780-1867). Останній навіть нехтував анатомічною правильністю заради виразності. Лінію як засіб вираження використовує голландський митець Вінсент Ван Гог (1853-1890). Завдяки лінії його літографія "Скорбота" (1882) має символічний зміст. У творчості цього художника виразність лінії та її широкі можливості знаходять як експресіоністи, так і художники модерну. "Намалювати не руку, а її рух", - наголошував Ван Гог. Відлуння цієї концепції знаходимо і в малюнку Б.Комарова. Художники стилю модерн вивчали психологічну виразність лінії

на теоретичному рівні (Уолтер Креп, П'єві де Шаванн, Фердинанд Ходлер, Поль Гоген). Завдяки лінії вони намагалися вирішити проблему натурного і умовного, простору і площини. У зовнішньому вирішенні художники модерну збачають вічні людські категорії: добро, зло, страждання.

Момент надзвичайної концентрації людського тіла зустрічаємо й у скульптурі цього часу, зокрема у фігурах атлантів на фасаді колишнього готелю "Асторія" в Харкові. Їхні зігнуті руки також закривають обличчя, не показуючи страждальницьку міміку, підкреслюючи лише красу тіла.

Б.Комаров творчо використовує лінію для виявлення форми. У деяких місцях митець нібито намагається використати об'ємні прийоми, але саме лінія є кордоном цих об'ємів, вона невідривна від фігури і предмета, який знаходиться в руках. Об'ємно-просторова композиція виражена сама по собі. Примхлива поза завдяки лінії є носієм якогось прихованого духовного змісту. У начерку наглядно проявляється співвідношення натурного і умовного. Очевидно митець малював постать з натури, але згодом узагальнив її і довів до певного знаку. Символічний за змістом твір наближається до алегорії.

Якщо це алегоричний образ, то алегорія чого: боротьби, впертості? На це запитання відповіді не просто, адже алегорія - це не тільки передача у видимих формах абстрактної ідеї, але й носій єдиного значення. Співвідношення алегорії та символу намагався визначити німецький філософ Гегель, називаючи алегорію *"застиглим символом"*. Навпаки, символ, насичений різноманітними змістами. Він може мати, за визначенням російського філософа О.Лосева, *"безкінечну кількість значень"*.

Іноколи неможливо, та й не потрібно, розпізнати всі значення символів. І в прямому, і в переносному значенні композиція художника примушує згадати вислів Плотіна: *"Ми прихизуємося до зовнішнього боку речей, не знаючи, що нас хвилює як раз те, що криється всередині їх"*.

Деякі ескізи Б.Комарова, різних за характером виконання, свідчать про формальні пошуки, які почалися саме з цих ескізів, а також про інтерес до літературної тематики, що втілюється в ескізі до твору російського поета М.Лермонтова "Пісня про царя Івана Васильовича, молодого опричника і удалого купця Калашникова" у 1915 р. Постаті та інші аксесуари цієї композиції ледве помічені, але загальна композиційна побудова вже знайдена. Головну увагу художник зосередив на поєднанні фарб, шукаючи відповідні кольорові акценти.

Вже на цьому ескізі (очевидно першому) Б.Комарову вдалося гармонійно подати загальний колорит роботи. Ми схильні до того, що ця робота виконувалася як ескіз для театрального декоративного оформлення (замовлення, власна ініціатива?). Це підтверджується енергійним характером живопису, що виявляється у пастозному нанесенні фарби на картон. Митець ледве окреслює постаті персонажів у багатофігурній композиції, а також розподіляє кольорову гаму, в якій переважають теплі коричнево-червоні кольори. І лише у глибині мерехтять холодні сині та зелені кольори. Очевидно Б.Комаров шукав і помічав у цьому ескізі загальні композиційні співвідношення, а також кольорові акценти.

А.Рубінштейн високо цінував оперу "Купець Калашников", віддаючи їй перевагу над усіма іншими. Але вона була нещасливою для композитора, незважаючи на те, що прем'єра 1880 р. була схвально оцінена публікою. Оперою були невдоволені у вищих колах. Іюня, намальовані на декораціях, викликали обурення у обер-прокурора Синода К.Победоносцева і митрополита. В результаті оперу зняли з репертуару. З того часу опера "Купець Калашников" на казенній сцені більше не з'являлася. Ескізи декорацій до цієї опери для постановки оперним театром С.І.Зіміна виконав у 1912-1913 рр. російський художник П.Кончаловський (1876-1956) - один з організаторів об'єднання "Бубновий валет".

Напівциркулярна арка декорації відображала типовий характер російської архітектури тих часів, на тлі якої розгорталася подія поеми. Цікаво, що і Б.Комаров, і П.Кончаловський обрали царські палати як один з елементів сюжету. Саме там розгорталася перша дія опери. На нашу думку, віднайдену роботу Б.Комарова слід розглядати як ескіз до театральної вистави, зокрема до опери А.Рубінштейна. На це вказує як ескізна манера виконання, вибір техніки (олійний живопис), так і намагання виявити в ескізі загальні маси, що є однією з умов сценічного рішення. Театральний художник, як правило, у своїй роботі оперує загальними кольоровими масами, нехтуючи при цьому деталями. Такий самий підхід спостерігається і в ескізі Б.Комарова. При цьому він розподіляє персонажі на групи, розташовуючи їх у лівій та правій частині ескізу.

Виправдана деформація постатей в ескізі "Безробітні" (1920), виконаного у Ромнах (про що свідчить авторський напис на роботі), свідчать про намагання автора відійти від натуралістичності зображення. Він робить наголос на емоційній гротескності зображення. У цій роботі як у дзеркалі відбилися всі протиріччя атмосфери художнього життя 20-х рр. Мистецтво тих часів позначене різними підходами до вирішення художніх проблем. Цим пояснюється наявність значної кількості мистецьких груп, об'єднань (назви подаємо мовою оригіналу): УНОВИС, Зорвед, Маковец, Путь живописи, МАИ, НОЖ, АХРР, 4 искусства, ОСТ, Круг художников, ОМХ.

Мистецтво двадцятих років, з одного боку, спиралося на досвід передреволюційного часу, а з іншого - намагалося радикально змінити уявлення про зміст і завдання мистецтва у нових умовах життя. Кожне з цих угруповань висувало оригінальні концепції, ідеї яких відстоювалися як у теоретичних дискусіях, так і безпосередньо на виставках. Якщо Асоціація художників революційної Росії (АХРР), створена у 1922 р., в художній практиці спиралася на реалістичне мистецтво (А.Архипов, В.Бакштейн, І.Бродський, М.Греков, В.Вяліницький-Віруля, М.Касаткін, Б.Кустодієв, С.Ченцов, Б.Яковлев та ін.), то УНОВИС (Утвердители нового искусства) шукав нові пластичні засоби. У контексті ідейно-художньої полеміки 20-х рр. слід розглядати й образотворчу мову твору Б.Комарова "Безробітні", в якому формальні пошуки співіснують зі змістовними аспектами. Композиція цього ескізу вирізняється динамічністю та яскраво вираженими пластичними пошуками. Художник свідомо деформує постаті людей, від чого вся композиція набуває трагічного змісту. Наявні елементи кубізму ніби підкреслюють каркасну основу твору.

Художні трагічні рр. в предметі для робіт Санкт-Петербурзького живописного товариства.

Приміщення соціальної роботи.

Ближче до Б.Комарова і художника Ленінградського входу в якості К.П.

Б.Комарова Російського Російського допомогти форму. Б.

важко ті зворотної художник

восприяті картини

и привно монумен

сводячи положен

выражен

общества

имитату

ассоциат

Якщо цього пр

як позач

матеріал

вирішен

Пахомов

Якщо Б.Комар

них і заг

планом,

художній простор

відомост

Художник немовби підкреслює загостреними формами людського тіла трагічну долю цих героїв, нагадує про соціальний аспект. Мистецтво 20-х рр. неодноразово використовувало такі прийоми, доводячи форму предметів майже до геометричних структур. Подібні прийоми характерні для роботи "Біля двоколки" (поч. 20-х, Державний Російський музей, Санкт-Петербург) Катерини Белякової - члена об'єднання "Путь живописи", яке було організоване у 1927 р.

Проте твір "Безробітні" виділяє тема, що є винятковою, непоширеною у мистецтві тих часів. Наголос, зроблений художником, підкреслював соціальний аспект, який відповідав реаліям того часу.

Близькими за формально-стилістичними ознаками до композиції Б.Комарова "Безробітні" є, на нашу думку, деякі роботи живописця, графіка і художника театру В'ячеслава Пакуліна (1900-1951), який належав до лєнінградського товариства "Круг художників". До цього об'єднання входили в основному випускники ВХУТЕЛНу, де викладали такі живописці, як К.Петров-Водкін, О.Савінов, скульптор О.Матвеев. Так само, як і Б.Комаров, В.Пакулін у творах "Жниці" (1926-1927, Державний Російський музей, Санкт-Петербург), "Жінка з вітрами" (1928, Державний Російський музей, Санкт-Петербург) намагався передати ідею за допомогою пластичної виразності образу, деформуючи та загострюючи форму. Етнографічно-театральні "Жниці" М.Пимоненка протиставляється важка та виснажлива праця, зображена у роботі В.Пакуліна "Жниці". На зворотньому боці цього твору вміщено авторський напис - своєрідний маніфест художника: *"Символ тяжести - моци труда в эстетическо-пластическом восприятии природы. Предпосылка к формально-тематическому решению картины: изъятие моментов временных (бытовых); пассивно-созерцательных и принесенных моментов активно действующих, вневременных, образных моментов - форм, обусловленных плоскостно-объемным выражением, сводящимся к "плоскому пространству". Разновременность движения как положение "изображения его времени" для максимума напряженности в выражении динамики. Выявление материальной сущности цвета, как красящего вещества - (крики) и использование для целей фактурно-пластических, а не имитационных. В основе: контроль разума в равной соподчиненности с ассоциациями от природы"*⁵.

Якщо співставити композиції Б.Комарова і В.Пакуліна, виходячи з цього програмного документу, то помітимо, що їх об'єднують такі чинники, як позачасовість, виявлення монументальних форм об'єктів, підкреслення матеріальної сутності кольору. Подібними засобами користувався при вирішенні теми праці й інший учасник "Круга художників" - Олексій Пахомов (1900-1973), який був учнем М.Тирси та О.Савінова.

Якщо відкинути сюжетно-тематичну невідповідність творів Б.Комарова (безробіття) і В.Пакуліна, О.Пахомова (праця), знаходимо в них і загальні риси, вже зазначені нами. Подаючи зображення крупним планом, вдаючись до деформації людського тіла заради виразності, ці художники у кінцевому результаті будуть рельєфні відношення в обмеженому просторовому шарі. Проте таке співставлення не підтверджується фактичними відомостями про причетність Б.Комарова до цього об'єднання або участі у

виставках. У даному випадку воно має суто гіпотетичний характер, виходячи з формальних елементів твору. До того ж Б.Комаров міг познайомитися з особливостями живопису цього об'єднання в Україні - на виставці "Круга художників" у Києві в 1930 р. Деякі ілюстрації творів митців, які входили до об'єднання, вміщено у каталозі виставки⁶.

Експресивні можливості передачі мінливого руху людей показує Б.Комаров у іншому ескізі під назвою "Купальники" (1923). Сміливими пастозними мазками художник "ліпить" форму людських тіл, нехтуючи деталями. Художник ніби поставив перед собою завдання - показати фігури десяти (!) людей у русі. Експресивність твору підсилюється і завдяки напруженому холодному колориту. Якщо автор цієї композиції не виходить за межі міметико-фігуративного мистецтва, то В.Чекригін (1897-1922), який належав до об'єднання "Маковець", у живописній роботі "Доля" (1922) вдається до символічних узагальшень, створюючи алегорію, дійовими особами якої є оголені жіночі постаї.

Привертає увагу і те, що у творах Б.Комарова з колекції Роменського музею проявляються риси різних напрямків мистецтва початку ХХ ст., зокрема у роботі "Композиція. Стиль російської ікони" (1923)⁷. Представники художніх напрямків авангардного спрямування початку ХХ ст. звертають свою увагу і на іконопис. Композиція цього кубофутуристичного за стилістичними ознаками твору складається з геометричних площин, які ніби накладаються одна на одну - від трикутника до кола. Кожна з них пророблена у кольорі: смарагдовий зелений трикутник у верхньому правому куті та ніжний рожево-білий - у нижньому лівому. Колорит усієї роботи тримається на гармонійному співвідношенні смарагдових, вохристих та рожево-кармінних відтінків кольору, місями з тональними відтінками. Ми помічаємо також і прагнення автора посилити тон правої частини композиції в порівнянні з лівою. Це підтверджується і різноманітним положенням геометричних площин, які створюють враження початку руху. Цей ефект розробляється за рахунок спіралеподібних потоків жовтого кольору та зосередженням у центрі цього кола найбільш ефективно покладених згустків фарби. Ритмічна побудова твору досягається і за рахунок переривчасто накладених мазків білого кольору між площинами кольорів. Збудженість, рухливість композиції співвідноситься з ликом святого. Абрис обличчя підкреслений вохристою, ледве помітною лінією, яка поступово переходить у площину нижньої частини обличчя. Енергійні лінії брів та носа переходять одна в одну. А очі, що знаходяться на різних рівнях з виразними зіницями та ледве наміченим ротом, надають святому рис покірливості та умиротворення. Цікаво, що вираз очей на цій композиції подібний до виразу жіночих очей на картині К.Малевича "Селянки у церкві" (1911).

Коло, що обрамлює лик, апелює як до сонячного диску, так і до золотого німбу, який є обов'язковою ознакою святих, зображених на іконі. На жаль, у нас немає можливості визначити іконографічний тип (Богородиця, Ісус Христос, святі), який став прототипом для цієї кубофутуристичної композиції. Не виключено, що це був збірний, синтетичний образ, сформований авторською фантазією. Десакаралізація образу, перетворення статичної ікони на динамічну композицію

співвідноситься з рядком одного з віршів В.Маяковського: "Я вижу, Христос из иконы безжал..." ("Я", 1913). У даному випадку, на наш погляд, іконографічна проблема має другорядне значення. На це вказує особливість та своєрідність твору. Важливе інше: яким чином мова давньоруського або пізнішого за часом живопису могла інтерпретуватися художником початку ХХ ст. у душі авангардного мистецтва?

Спокійна загальна гармонія кольору та композиції, умиротворення лікві в іконописі перетворюється у динамічну композицію в душі кубофутуризму - своєрідну форму, що об'єднала елементи кубізму, конструктивізму та футуризму. Кубофутуристами на той час називали себе різні за манерою виконання художники: О.Архипенко, В.Баранов-Россіне, М.Кульбін, О.Ленгулов, В.Татлін, Г.Якулов. Кубофутуризмом захоплювався Іван Клон (Клонков) - учасник груп "Супремус" і "Бубновий валет", Василь Єрмилов, який навчався у Московському училищі живопису, ліплення та зодчества разом з В.Маяковським і Д.Бурлюком, та Олександра Екстер.

Існує декілька підходів щодо хронології кубофутуризму. М.Харджієв і Камілла Грей вказують на 1907-1916 рр., Жан-Клод Маркаде відстоює 10-ті - поч. 20-х рр., М.Пунін називав цей період з 1907 р. по 1927 р., а Д.Сарабьянов початок кубофутуризму відносить до 1912-1915рр. Композиція з Роменського музею укладається в хронологічні рамки, запропоновані російським критиком М.Пуніним, що обмежуються 1927 р.

Кубофутуризм - невід'ємна частка у творчому доробку Олександра Богомазова, який так визначав своє світовідчуття у 10-х рр.: "Кит у своїм класичнім об'ємі сповнений прекрасного, розмаїтого, глибокого динамізму. Тут вулкані впираються в небо, форми напружені, лінії енергійні, вони падають, розбиваються, співають і грають. Темп життя ще більше підкреслює цей динамізм, ніби дає йому законну підставу, широко розливається, поки не заспокоїться на тихому лівому березі Дніпра"⁸.

Для творів, виконаних у кубофутуристичному стилі, був притаманний принцип згущеності та концентрації в основі композиції; одноразове охоплення різних рис об'єкта; співвідношення знаків та образів відразу з декількома смисловими рядами; відсутність причинної залежності. "Композиція. Стиль російської ікони" нібито ілюструє основні положення маніфестів італійського футуризму, в гаслах яких доводилося відображення руху, яке не було закріпленою миттю всесвітнього динамізму, але стало "динамічним відчуттям". Отже, абсолютизація футуристичної ідеї руху притаманна і для вищезазваної композиції. Але завдання, яке повинен виконувати рух у розумінні російських футуристів, передбачало одночасно і процес заглиблення у внутрішній світ людини, і заглиблення у національно-історичну традицію, аж до архаїчної пам'яті⁹. У такому разі звернення до ікони виглядає цілком обумовленим кроком до експериментування. Автор роменської композиції розкладає явища і предмети на більш дрібні частини, відображаючи при цьому головну проблему кубофутуризму: поєднання динамічного і статичного, підвищений стан динаміки та доцентровості.

Вибір "стилю російської ікони" також не випадковий. "Колумбове" відкриття ікони як художнього феномену відбулося на всій російській культурі кінця ХІХ - початку ХХ ст. Іконопис суттєво вплинув на творчу манеру

Н.Гончарової та К.Малевича; давньоруські ікони справили сильне враження і на французького митця Анрі Матісса під час його відвідування Москви.

В автобіографічних нотатках 1923-1925 рр. К.Малевич відзначав суттєвий вплив іконопису на формування його поглядів. Ікони він сприймав насамперед з точки зору їхньої "живописності", тобто це було "зображення людей у кольорі". Трохи пізніше в автобіографії 1933 р. К.Малевич більш детально розвиває цю тему, зазначаючи те, що ікони справили на нього "сильне враження".

Ікони допомогли відчутти художнику зв'язок між селянським мистецтвом та іконописом. В них майбутній творець супрематизму вбачав "форму найвищої культури селянського мистецтва", а іконописне зображення зрозумів "їх лик не як святих, але простих людей". Духовний зв'язок між іконописом та селянським мистецтвом мав продовження й у практиці авангарду. Ікону і авангард поєднували такі чинники, як мовна лапідарність, декоративність, знаковість, зворотня перспектива. На останній футуристичній виставці "0,10" ("Нуль - десять") у 1915 р. у Петрограді К.Малевич експонував "Чорний квадрат" - наочний маніфест супрематизму. Художник знайшов йому місце у верхньому куті, апелюючи до знаковості цього місця як місця іконного. О.Бенуа побачив у ньому навіть не виклик, мистецький жест, а саме затвердження того початку, який призведе до загибелі.

До формальних ознак ікони, наповнюючи їх новим змістом, звертається Давид Бурлюк. На "Портреті поета-футуриста В.В.Каменського" (1917) він зображує навколо голови поета німб, на якому вміщує напис: "Король поетів песне боец футурист Василий Васильевич Каменский 1917 год республика России". Від німба розходяться промені, на яких вміщені тексти деяких віршів В.Каменського. Д.Бурлюк виступає у даному випадку як іконописець, творець одного із списків нового святого. Під час своїх поїздок по країні Д.Бурлюк не просто знайомив з літературною творчістю своїх друзів-поетів, але "проповідував Володимира Маяковського і Васю (Каменського) по тайзі і рудникам". Інакше кажучи, він виступав як місіонер нової релігії - футуристичної культури.

На відміну від академічної науки про мистецтво, що зосередила свою увагу в основному на іконографічних особливостях іконопису, художників та критиків цього часу цікавлять переважно суто мистецькі проблеми відносно колориту, малюнку, ритму. Не випадково О.Грищенко до назви свого дослідження "Про зв'язки російського живопису з Візантією та Заходом XIII-XX ст." додає два суттєвих слова: "думки живописця". Сутність відкриття О.Грищенка має безпосереднє відношення до іконопису. Ця формально-живописна система існувала безпосередньо у межах станкової картини, а специфіка "цветодинамоса" полягала не в тому, щоб придумати нові "ізми", а в тому, щоб відшукати нові засоби вираження на основі живописних традицій попередніх епох.

Культовими постатями для представників динаміко-тектонічного примітивізму (О.Грищенко, О.Шевченко) були Сезанн і Пікассо. Нове розуміння живописного простору, яке було запропоноване цими митцями, треба було використати для розуміння простору давньоруської ікони.

У теоретичній роботі "Чому вчать ікони" художній критик і поет Максиміліан Волошин (1877-1932) зазначав, що колористична гама ікон побудована на протилежних парах кольору, наприклад, червоний-зелений. Але колорит іконописного зображення тримається на гармонії ясно-червоної кіноварі із зеленкуватими та блідно-маслиновими тонами при повній відсутності синіх та темно-бузкових кольорів. Теоретичні узагальнення М.Волошина знаходять підтвердження у згадуваній композиції з колекції Роменського краєзнавчого музею. Але художній критик розвиває у цій роботі й тему символіки ікони, що ґрунтується, на його думку, на законі додавкових кольорів: *"Дальше символизм следует законам дополнительных цветов. Дополнительный к красному - зеленый цвет, цвет растительного царства, противопоставляемого - животному, цвет успокоения, равновесия физической радости, цвет надежды. Лиловый цвет образуется из слияния красного с синим. Физическая природа, проникнутая чувствами тайны, дает молитву"* ¹⁰.

Колористичні особливості композиції Б.Комарова співпадають з висновками М.Волошина. Особливо це помітно у її верхній частині з досить активним протиставленням червоного і зеленого, жовтого і синього кольорів. Прагнення автора до чистоти кольорових співвідношень та активного застосування білих, що створюють враження "пробілів" в давньоруських середньовічних іконах (Феофан Грек), свідчить про уважне і присклизне вивчення автором давнього іконопису. Художні завдання, поставлені мистцем у цій роботі, цілком відповідали тим запитам і проблемам, що хвилювали представників художньої культури першої третини ХХ ст.

У начерках Б.Комарова із збірки Роменського музею відчувається майстерність і в галузі портретного мистецтва ("Дід Московка"). Ця графічна робота надзвичайно важлива для нас. По-перше, вона є наочним взірцем Б.Комарова-портретиста і малювальника, а по-друге, тут присутній напис: *"Село Коровицы 1927 г."* Він вказує на місце створення цієї роботи, що дає можливість висунути версію тісних зв'язків цього художника з Роменщиною. Голова старого та капелюх ретельно пророблені автором, у той же час елементи одягу ледве намічені. Від цього прийому обличчя портретованого виглядає набагато виразнішим.

Роботи Б.Комарова ("Дід Московка", "Типи селян") є не тільки відображенням певного періоду творчості художника, в них відбилася також тенденція, притаманна живопису кінця 20-х рр. з переважною домінантою реалістичного початку. Наприкінці творчого шляху К.Малевич починає працювати у реалістичному дусі, створюючи декілька портретів.

Майстерний живопис вирізняє монументальну за розмірами композицію "Типи селян", яка за духом близька до подібних жанрових композицій російського художника М.Богданова-Бельського (1868-1945), роботи якого "Торе" (1909), "За читанням листа" (1892) зберігаються у колекції Сумського обласного художнього музею ім. Н.Онацького. Творчість цього художника була орієнтована на ідеологію Товариства пересувних художніх виставок і тісно пов'язана зі школою В.Маковського, І.Приніпнікова, В.Полєнова. Автор дійсно зосереджував свою увагу на тому, щоб показати саме типи селян. Тому так ретельно пророблені форми голів селян, але

водночас приділена увага і їхньому одягу. Використовуючи предметний колір у загальній тональності картини, автор надає картині переконливого звучання, підкреслюючи насамперед соціальний аспект твору. Розглядаючи постаті селян, зображені художником у 1930 р., помічаш їх незмінність стосовно тих типів селян, що існували до 1917 р.

Найважчим було питання авторства творів, які зберігаються в колекції Роменського краєзнавчого музею і підписані автором "Бор. Комаров". У даному випадку маємо справу з наявністю декількох авторів з таким самим прізвищем та ініціалами. Аналіз каталогів виставок 20-30-х рр. дав мінімальні результати. Художника з прізвищем та ініціалами "Комаров Б.А." зустрічасмо серед учасників таких художніх виставок, як VIII виставка АХРР "Життя і побут народів СРСР" (1926, Москва); IX виставка АХРР (1927, Москва); XXI виставка картин, присвячена героям праці, ударникам соціалістичного будівництва і третьому, вирішальному року п'ятирічки (1931, Рязань); 15 років РККА (1934, Ленінград, Київ, Харків); виставка живопису і графіки (1936, Кисловодськ); виставка картин московських художників (Ялта, 1936, Спаторія, 1937); виставка творів московських і ленінградських художників (Кисловодськ, Ялта, 1937). Крім того, у каталогах виставок значиться художник "Комаров Б.Д.", твори якого експонувалися на виставках: "Художники РСФСР за 15 років" (Ленінград, 1932); Перша виставка об'єднання ульяновських художників (Ульяновськ, 1929); Антиімперіалістична виставка, присвячена міжнародному червоному дню.

Прізвище Б.Комаров є також серед експонентів виставок "Індустрія соціалізму" (Москва, 1939). Нам вдалося знайти відомості (роки життя) про Комарова Бориса Олександровича (1884 - ?) і Комарова Бориса Дмитровича (1888-1939).

Марними виявилися пошуки у славнозвісній картотеці художників В.Адарюкова, яка зберігається у науковій бібліотеці Третьяковської галереї¹¹. У ній також зафіксовано декілька художників на прізвище Комаров - учасників різноманітних виставок. Прізвище цього мистця відсутнє у каталогах українських виставок 20-30-х рр., які зберігаються у відділі естампів і репродукції НБУ ім.В.І.Вернадського та в бібліотеці Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури. Отже, існує велика вірогідність того, що Б.Комаров жив і працював у Москві або Ленінграді.

Не виключено, що автором творів з Роменського музею міг бути Борис Комаров, ім'я якого згадується у газеті "Анархія" (1918 р. №72). В оголошенні йдеться про намір редакції видати збірник "Анархія - Творчість", серед авторів якого названі: "Ал. Ган, Бор. Комаров, К. Малевич, А. Родченко", а також автори під псевдонімами: "А. Святогор и Баян Пламень"¹². Це оголошення повторювалося у газеті неодноразово, але видання у світ так і не вийшло. Необхідно звернути увагу на те, що у переліку авторів зазначено прізвище Комаров, а в імені вказано не один ініціал, а три літери: "Бор." Це могло бути зроблено свідомо через бажання Комарова якимось чином виділити себе, самоідентифікувати серед інших художників з таким же прізвищем, які працювали у 20-30-і рр. Такий же підпис маємо і на більшості робіт Б.Комарова з Роменського музею ("Дід Московка", "Зима", "Безробітні", "Кунальниці", "Композиція: Стиль російської ікони", "Начерк чоловічої фігури").

надр;
автор
Якщо
прова
яких
твор;
мист
Б.Ком
Кома
напр
але й
І
І
(учил
худож
І
про ш
("Без
міг оз
вирі х
Ескіз
Кала
прові
музей
експо
Б.Ком
Е
автор
Ромен
земля
опіку
І
краєз
шляху
—
Ромен
Дослід
Сумськ
повноц
повідом
малерс
українс
Сумськ
І
автора.
1930. П
"Купал
"Зима"
Грозно

У цьому збірнику К.Малевиц намагався опублікувати свої статті, надруковані у газеті "Анархія". Відомо, що залучення до збірника різних авторів могло означати тільки одне: новаторський підхід до мистецтва. Якщо ж взяти до уваги кубофутуристичну композицію, яку ми спробували проаналізувати, то у ній простежуються формальні пошуки, у результаті яких ніби відбувається переоцінка ікони: від культової речі до мистецького твору - нового джерела художніх вражень для митців новітнього мистецтва. Саме ці риси яскраво втілилися у доволі рідкісному творі Б.Комарова з колекції Роменського краєзнавчого музею, а ім'я Бориса Комарова - "художника без біографії" стає близьким не тільки до нових напрямів в українському та російському мистецтві першої третини ХХ ст., але й до художнього життя Сумщини.

Виходячи з цього, можна зробити висновки.

Борис Комаров - це художник, який, на наш погляд, мав фахову освіту (училище, академія). Це підтверджує високий професійний рівень творів художника з колекції Роменського краєзнавчого музею.

Б.Комаров більш за все мешкав у великих містах (Ленінград, Москва), про що свідчать роменські твори митця, які мають авангардне спрямування ("Безробітні", "Композиція. Стиль російської ікони"). Художник реально міг ознайомитися з ідеями авангарду тільки перебуваючи безпосередньо у вирі художнього життя. Цілком ймовірне його знайомство з К.Малевицем. Ескіз до декорації театральної постановки опери А.Рубінштейна "Купець Калашніков" (1915) було зроблено для столичного театру, а не провінційного. Відсутність творів цього митця у колекціях українських музеїв, а також відсутність відомостей про нього у каталогах як про експонента виставок на Україні дає привід зробити висновок про зв'язки Б.Комарова з російським художнім життям.

Б.Комаров деякий час (20-і рр.) жив у Ромнах. Це підтверджують авторські написи на роботах. Не виключено, що він міг бути і родом з Роменщини. Якщо ж він родом з інших місць, то його приїзд на роменську землю міг бути обумовлений знайомством з М.Макаренком, який опікувався поповненням мистецької збірки Роменського музею.

Невелика частина творів Б.Комарова з колекції Роменського краєзнавчого музею свідчить, що у його творчості відбилися тенденції шляху російської "всесвітньої чутливості" до нового мистецтва.

¹ Докладніше див.: Звольський В.Б. До історії створення мистецької колекції Роменського краєзнавчого музею // Мистецькі осередки Сумщини: Історія. Колекції. Дослідження. Матеріали наукової конференції, присвяченої 75-річчю заснування Сумського художнього музею. - Суми, 1995. - С.37-44; Про бажання М.Макаренка створити повноцінну мистецьку збірку у Роменському музеї свідчать такі рядки: "...Маю за честь повідомити Музей, що для повноти музейних збірок я бажав передати до відділу малярських творів українських майстрів такі картини та етюди..." // Нізванко Н. Велет українства (До 125-річчя від дня народження Миколи Омеляновича Макаренка) // Сумська старовина. - 2002. - №Х. - С.11.

² Комаров Б. Композиція. Стиль російської ікони. 1923. Фанера, олія, 44,6 x 34. Дарунок автора. - 4.ХІ.1924; "Портрет Лунатарського". 1925 (?). Полотно, олія, 91x75; "Тили садян". 1930. Полотно, олія, 129x168; "Дід Московик" 1927. Папір, соус (?), олівець, 56x37; ескіз "Купальники". 1923. Картон, олія, 25x11,5; ескіз "Безробітні". 1920. Картон, олія, 17x17; "Зима". 1916. Полотно, олія, 37x70; ескіз до "Кулія Калашнікова. Кирібеліч перед Грозним". 1915. Картон, олія, 36x59; "Начерк чоловічої постаті". 1914. Папір, графітний

олівець, 17,5х19,5. Всі вищезазначені твори були подаровані Роменському музею автором або директором музею М.Семенчином. Крім цих робіт у інвентарній книзі музею значилися ще дві роботи Б.Комарова: "Сторож волокачки" (1930) та "Корова" (1913). Обидві роботи були подаровані до музейної збірки автором і вилучені з неї за наказом МК України №310 від 7.06.1995 року.

² Іван Мисоедов / Евгений Зотов 1881-1953. Путь исканий. Каталог. - Берн, 1998. - С.54.

³ Іл. див. у виданні: *Сарабьянов Д.В.* Стиль модерн. - М., 1989. - С.120.

⁴ *Живопись 1920-1930.* Государственный Русский музей. Каталог-альбом. - М., 1989. - С.252.

⁵ Виставка ленинградського об'єднання "Круг художників". Каталог / Київська картинна галерея. - К., 1930.

⁶ "Композиція. Стиль російської ікони" Б.Комарова експонувалася на виставі "Мистецтво Роменщини і Роменщина у мистецтві" у Сумському обласному художньому музеї у грудні 1995 року. Див.: *Побожий С.* "Роменщина у мистецтві": новий мистецький проєкт? // Червоний промінь. - 1996. - 12 січ. - №2 (4183). - С.4. Про "Композицію. Стиль російської ікони" Б.Комарова автором було виготовлено доповідь "Ікона і кубофутуризм. Про мову однієї композиції з Роменського краєзнавчого музею" на міжнародній науковій конференції "Російський кубофутуризм" у Державному інституті мистецтвознавства Міністерства культури Російської Федерації (Москва, 1998). Див.: *Антонова Н., Кошленко Г.* Русский кубофутуризм // Искусствознание '2/99 (XV). - С.628; *Побожий С.И.* Икона и кубофутуризм. О языке одной композиции из Роменского краеведческого музея // Русский кубофутуризм. - Спб., 2002. - С.138-141; *Він же.* Борис Комаров: Художник без біографії? До питання вивчення спадщини "забутих" художників // 1100-літній Ромен: сторінки історії. Матеріали ювілейної наукової конференції: Збірник наукових праць. - Київ-Ромен, 2002. - С.58-61.

⁷ Цит. за: Український авангард 1910-1930 років. Альбом / Арт-упоряд. Д.О.Горбачов. - К., 1996. - С.6.

⁸ *Бобринская Е.А.* Механизм "работы сознания" в футуристическом взаимодействии поэзии и живописи // Соп - семиотическое окно. Сновидение и событие. Сновидение и искусство. Сновидение и текст. XXV-е Винниградские чтения. - М., 1993. - С.61.

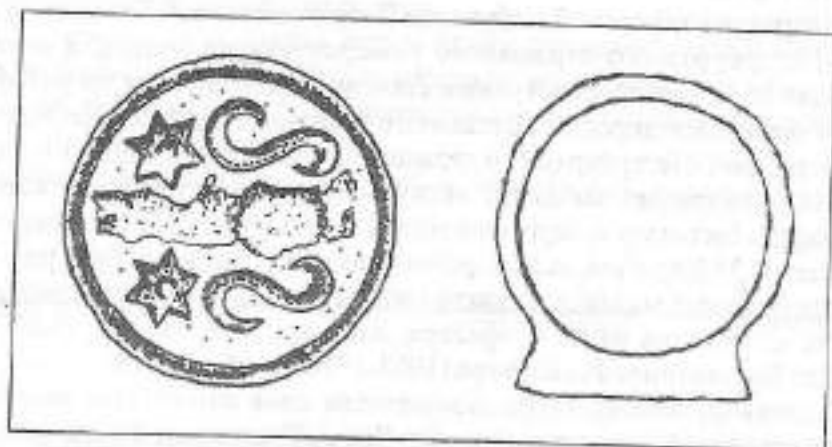
⁹ *Валасин М.* Лики творчества. - М., 1988. - С.292.

¹⁰ *Адарюков Владимир Якович (1863-1932)* - мистецтвознавець, бібліограф, музейний працівник. Колекціонер російської літографії та еклібриків.

¹¹ Збірник повинен складатися з трьох розділів: агітація, дивити і форма, інформація. Його автори заявляли: "Через голови "промежуточного сословия", через головы преподавателей, критиков и целой своры услужливых благотворителей, узкопартийных организаций, вегетарианских организаций, каковыми являются теперь культурные отделы кооперативов и продкомитетов, мы рвемся вызвать и уметь в самую гущу массы с динамикой разрушения и формами нашей творческой изобретательности" // *Казимир Малевич.* Собр. соч. в 5 т. - Т.1. - М., 1995. - С.331.

ХРОШКА**РІДКІСНА ЗНАХІДКА**

Під час історико-краєзнавчого обстеження м.Путівль та його округи влітку 2003 р. авторам вдалося ознайомитися з рідкісною річчю, що була виявлена В.Полозовим під час земляних робіт по вул.Дубовіка. Ця місцевість знаходиться нижче давньоруського Городка у центрі міста і була заселена з давніх часів. Наявність культурних шарів киеворуського та пізніших часів дають змогу визначити цю територію як нижній город - путівльський Подол.

Проріз бронзової печатки

Річ було знайдено у перевідкладеному шарі серед численних уламків посуду XVI-XVIII ст.

Бронзовий литий перстень являє собою печатку досить типової форми і простої роботи. Привертає увагу щиток (діаметр 17мм) з вигравіруваним зображенням, що збереглося не повністю. Зовнішній вигляд перстня, що не відрізняється художніми якостями, матеріалі відносно невеликий розмір (внутрішній діаметр 18мм) схильють до думки, що він, скоріш за все, служив не прикрасою, а використовувався як печатка. Компонівка зображення, висока техніка виконання свідчать про роботу досить високого рівня художника-гравера.

Знахідка передана до Путівльського історико-культурного музею-заповідника.

НІМЕНКО Н., ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.

МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 100-РІЧЧЮ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М.К.КАРГЕРА

26-28 листопада 2003 р. в Санкт-Петербурзі за ініціативою Державного Ермітажу, Санкт-Петербурзького державного університету та Інституту історії матеріальної культури РАН відбулася міжнародна конференція, присвячена 100-річчю від дня народження М.К.Каргера "Архітектура та археологія Древньої Русі". В її роботі взяли участь відомі науковці, працівники музеїв та освітніх установ, молоді дослідники з Росії, України, Білорусі. Українську делегацію представляли науковці з Києва, Чернігова, Сум.

Відкриття конференції відбулося в Петровському залі Головної будівлі Санкт-Петербурзького державного університету, де вчився, а згодом і працював М.К.Каргер. Із вступним словом і привітаннями до учасників форуму звернувся директор Державного Ермітажу акад.М.Б.Піотровський та ректор Санкт-Петербурзького державного університету акад.Т.В.Ільїна.

На пленарному засіданні виступили співробітники Державного Ермітажу та Інституту історії матеріальної культури РАН. Так, зокрема, у доповідях Н.М.Калігіної, А.М.Кірічнкова, Н.І.Платонової було розкрито сторінки біографії, маловідомі факти з життя археолога та мистецтвознавця, доктора історичних наук, професора, лауреата Державної премії СРСР Михайла Костянтиновича Каргера (1903-1976), який досліджував питання історії давньоруської культури та мистецтва, слов'яно-руської археології, зокрема археології давньоруських міст: Києва, Переяслава-Хмельницького, Вишгорода, Заруба, Галича, Вітебська, Новгород та інші. Виступ О.М.Іоаннісяна був присвячений ролі М.К.Каргера у розвитку архітектурної археології.

Методи та методики досліджень архітектурних пам'яток, розроблені відомим археологом та мистецтвознавцем, охарактеризував В.О.Булкін. Окремим аспектам діяльності М.К.Каргера присвятили свої доповіді С.І.Архіпова, Г.В.Дружневська, А.О.Мальцева, О.В.Овсянников та інші.

У наступні два дні робота конференції проходила по секціях "Архітектура та монументальне мистецтво" (Зал засідань Державного Ермітажу) та "Археологія середньовічного міста" (Дубовий зал Інституту історії матеріальної культури РАН). Великий інтерес учасників форуму викликали доповіді О.М.Іоаннісяна (Санкт-Петербург) "Про хронологію пам'яток полоцького зодчества", В.Б.Звагельського (Суми) "Лозі у "Слові о полку Ігоревім", К.А.Лавиш (Мінськ) "Східні мотиви в ремеслах стародавніх міст Білорусі", Н.А.Німенко (Чернігів) "М.О.Макаренко – видатний український та російський вчений-енциклопедист", В.Г.Пуцка (Калуга) "Церковна топографія Києва (храми та реліквії)", М.А.Сагайдака (Київ) "Середньовічний Київ IX-XI ст. (за результатами археологічних досліджень)", С.М.Торшина (Санкт-Петербург) "Плінфа Софійського собору у Полоцьку та будівельні матеріали Древньої Русі XI – початку XII ст." та багато інших.

Сенсацією археологічного сезону 2003 р. було відкриття та археологічне обстеження світської будівлі XII-XIII ст. у Новгороді-Сіверському. Перші результати досліджень оприлюднені у повідомленні керівників експедиції О.Є.Черненко та А.Л.Казакон (Чернігів) "Дослідження нової пам'ятки давньоруської архітектури у Новгороді-Сіверському в 2003 р.". Доповідачі відповіли на чисельні запитання щодо класифікації кам'яної споруди, часу будівництва, методик обстежень і окреслили перспективний план дослідження пам'ятки.

Із заключним словом виступили керівники секцій. Вони підвели підсумки роботи конференції і зазначили, що цей міжнародний форум має не тільки важливе наукове, а й практичне значення, його проведення сприятиме активізації науково-дослідної роботи з проблем давньоруської історії, археології, мистецтвознавства.

Окремо слід відзначити тепле і приязне ставлення російських колег до української делегації, якій були надані всі можливості для дієвої роботи. Організаторами форуму було проведено кілька екскурсій по історичним місцям Північної столиці.

Матеріали конференції готуються до друку в наступному році.

НИМЕНКО Н.

СЛОВОЗНАВЧА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ У ПУТИВЛІ

15 жовтня 2003 р. в м.Путивль відбулася наукова конференція, присвячена актуальним проблемам дослідження перлини вітчизняної культури "Слова о полку Ігоревім". Організаторами проведення цього заходу виступили Путивльський державний історико-культурний заповідник та Сумський державний університет. У конференції взяли участь - словознавці з Путивля, Сум, Новгород-Сіверського, Глухова.

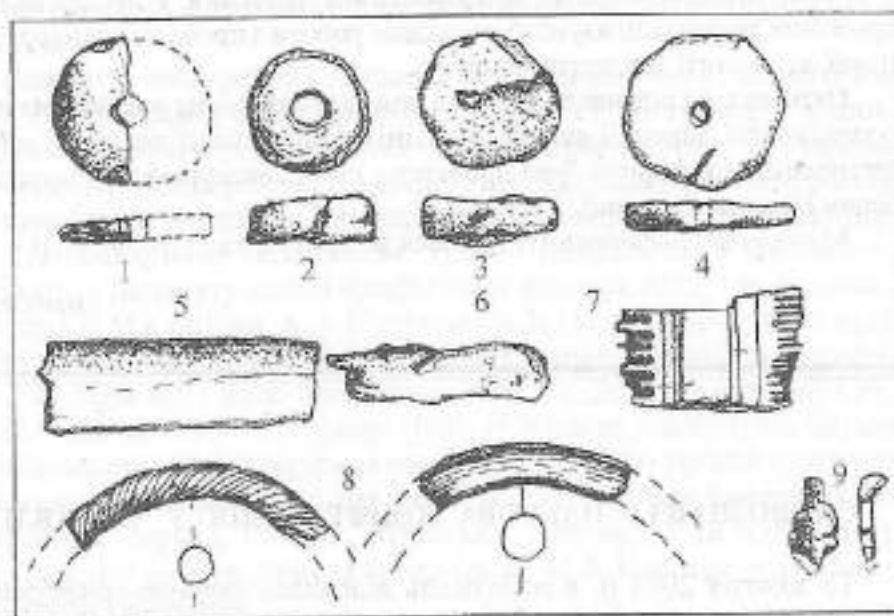
Доповіді, проголошені на конференції, були присвячені історико-географічному, археологічному, літературознавчому аспектам "Слова о полку Ігоревім" та його епохи.

З науковими доповідями виступили дослідник "Слова о полку Ігоревім" С.С.Войнов, доцент Сумського державного університету В.Б.Звагельський, директор Сумського краєзнавчого музею В.С.Терентьєв, краєзнавець П.В.Пономаренко та інші.

Було вирішено у травні 2005 р. у Путивлі провести міжнародну конференцію, присвячену 820-літтю подіям, оспіваним "Слові о полку Ігоревім".

РОЗВІДКА БЛЯ СЕЛА КРОСНА

В плані роботи по підготовці "Зводу пам'яток історії та культури" клітку 2002 р. було оглянуто давньоруське городище та прилягаюче селище біля с. Кросна Конотопського р-ну Сумської обл. Площа городища і вал щільно вкриті деревами і чагарником. Селище, що розташоване навколо городища, розплахується. По всій площі останнього на поверхні зустрічається кераміка та невеликі уламки жорнів, особливо насичена ними північно-східна частина.

1-4 - кераміка, 5,7 - кістка, 6 - залізо, 8 - скло, 9 - бронза

Серед підйомного матеріалу на селищі було зібрано уламки посуду, пряслиця, зроблені зі стінок кераміки, частину кістяного гребеня та ручку від ножа з металевим лезом, дуже корозовану бронзову напівку, фрагменти скляних браслетів і кілька фрагментів стінок чавунних посудин.

Пряслиця і чавунні фрагменти дають можливість говорити про те, що життя на цьому поселенні, вірогідно, продовжувалося і після монгольської навали, а отже, хронологію існування об'єкта можна поховжити до другої половини-кінця XIII ст.

Матеріали передано до Конотопського краєзнавчого музею.

ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В., БОРОШІНСЬ В., ТЕРЕЩЕНКО В.